

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MECLİSLER : 1908-1918

Feroz Ahmad - Dankwart A. Rustow

Bu yazı 1908, 1912 ve 1914 Osmanlı meclislerindeki mebusların kısa bir incelemesidir. İlk meclis Aralık 1908 de toplandı ve Ocak 1912 de dağıldı. İkinci meclis Mayıs 1912 de toplanmış olup, aynı yılın Ağustos ayında dağılmıştır. Balkan Savaşının başlaması sebebiyle de yeni meclis için yapılacak seçimler, belli bir tarih tesbit edilmeden, ertelendi; bundan dolayı üçüncü meclis Mayıs 1914 tarihine kadar toplanamadı. Üçüncü meclis, Osmanlı İmparatorluğunun Büyük Savaşta yenilgiye uğramasından sonra 1918 yılında dağıldı. Her üç meclis te olağanüstü hallerde zaman zaman toplanmışlardır.

1908 meclisi aynı yılın Temmuz ayında oluşan Jön Türkler İhtilâlinin umut dolu bir havası içinde o yılın Aralık ayında toplandı. 1876 Anayasasının yeniden getirilmesi ve yeni bir meclisin toplanmasıyla İmparatorluğun sayısız sorunlarının çözüleceği umulmaktaydı. Fakat Jön Türklerin çeşitli grupları arasında ortaya çıkan şiddetli anlaşmazlıklar ve kavgalar ve bu hava içinde yürütülen siyaset denemesi 1911-12 yılında artık bütün ümitlerin kaybolduğunu gösteriyordu. Bir süre sonra, siyasî duruma hakim olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) meclisteki muhaliflerini herşeyin zıddına hareket eden ve hiçbir uzlaşmaya yanaşmayan bir grup olarak gördüğü için meclisi dağıtmaya ve yeniden seçim yapılmasına karar verdi. Şimdi, İttihatçılar kimlerin muhalefette olduğunu bildiklerinden, onların seçilmemesi için gereken her çareye başvurabilirlerdi.

Böylece 1912 meclisine ancak yakından bilinen bir avuç liberal girebildi, şahsiyet sahibi ve isim yapmış olanlar açıkta bırakıldı. Seçimlerde yapılan bu suistimalin ilk tepkisi, muhalefetin, kuvvet kazanmak için anayasa dışı yollara başvurması şeklinde kendini gösterdi. Arnavutluk ve Makedonya'daki askerî bir ayaklanma Said Paşa kabinesini istifaya zorladı ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın idaresinde liberal bir hükûmetin başa gelmesini

sağladı. İkinci meclis Ağustos 1912 de dağıldı ve onu takiben yirmi ay süren meclissiz bir idare hüküm sürdü.

1914 seçimleri, Arnavutluk, Makedonya ve Trablusgarb (Libya)'ın kaybıyla ucu yöresi budanmış bir imparatorluk içinde yapıldı. Mecliste muhalefetin çoğunluğunu Arnavutluk mebusları sağlamaktaydı, bu sebeble 1914 de eski muhalefetin hemen hemen tümü ortadan kalkmıştı. Daha normal bir zamanda İttihat ve Terakki'nin yeni meclise ne gibi bir şekil getirebilmiş olacağını ancak nazari olarak düşünebiliriz. Fakat savaşın arefesinde -ve bir süre sonra savaş sırasında- Osmanlı İmparatorluğunda hüküm süren gergin hava ve ümitsizlik yüzünden meclis uysal ve zayıftı. Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve sosyo-ekonomik durumunu yansıtan gerçekten birbirinden farklı görüşler ve tartışmalar yalnız ilk mecliste yer almıştı. Fakat 1914 meclisinin bünyesindeki değişiklik Arapların gittikçe daha çok önem kazandıklarını göstermektedir. Arap temsilcilerinin sayısı 1908 de 60 iken 1912 de 68 e ve 1914 de de 84 e yükselmiştir. 1914 de artık Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olmayan Trablusgarb (Libya)'ın arapça konuşan eyaletlerinden gelen 1908 de 8 ve 1909 da 9 mebusun da dahil olduğu, Arap temsilcilerinin bu yıllara ait toplam sayılarını göz önüne alacak olursak, 1914 deki sayı büyük bir artışı göstermektedir. Fakat onlara tanınan bu ayrıcalık Arap milliyetçilerini yatıştırmakta geç kalmıştı. Birinci Dünya Savaşının patladığı tarihte bir grup milliyetçi Kahire'de yayınladıkları bildiriye şöyle diyorlardı «Bakınız... Türk Hükümeti Ermenilere, mecliste haklarına düşen paydan daha fazla temsilcilik almaları için nasıl acizane yalvarıyor.»¹ Yapılan îma açıktı, Araplar kendilerine düşen payın verilmediğini hissediyorlardı.

Mebus listesi Meclis-i Mebusân'ın Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Kitaplığında bulunan basılmış resmî evraklarına göre hazırlanmıştır. Bu listede aynı zamanda meclis tutanaklarındaki yoklamaların bir kısmıyla da karşılaştırılmıştır. Bununla beraber yazarlar bu listenin nihai olduğunu ileri sürmemektedirler. Verilere has bazı sorunlar dolayısıyla hataların yer alabileceğini bilmektedirler. Osmanlı İmparatorluğunda soyadı kullanılmadığından Müslüman adlarından birkaçı bir arada kullanılmış olduğu gibi aynı zamanda bir kişiye birkaç şekilde hitap edilebiliyordu. Meselâ Bursa mebusu (149) Hafız Ahmed, Ahmed Efendi, Hafız Ahmed Hamdi, Hamdi Bey veya Ha-

¹ Zikreden Sylvia Haim (derleyen), *Arab Nationalism*, antoloji, California 1964, s. 85.

fız Hamdi şekillerinde görülmüyordu. Bu tip birçok örnekler vardır. Fakat kontrol ederken ve karşılaştırırken azamî dikkat sarfedildi; bundan dolayı hata payının çok küçük olmasını ümit ederiz.

Seçim bölgeleri Kuzey Arnavutluk'da İpek (1) le başlayıp Trablusgarb'da Bengazi (126) ile son bulmak üzere coğrafik bir şekilde düzenlendi ve numaralandı. Okuyucunun seçim bölgesini kolaylıkla bulmasını sağlamak için bölgelerin numaraları ilişikteki bir haritada gösterildi. Metinde sözü geçtikçe listelerden kolaylıkla bulunması için de mebuslar (1) den (668) e kadar numaralandı.

Bu dönemi inceleyen çalışmaların bir çoğu ilk meclisteki temsilcilerin bağlı oldukları ırk gruplarını vermektedir. Birçoklarında gösterilen gruplar şaşılacak derecede aynıdır, fakat ne yazık ki hiçbir yazar bu konudaki kaynağını belirtmemiştir. Ayrıca 1912 ve 1914 meclislerinin ırk gruplarını gösteren bir çalışma da yoktur.

Üç Meclisteki ırk gruplarının yaklaşık dökümü :

	Yıl	Toplam	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Yahudi	İslav
i	1908	272	142	60	25	23	12	5	5
ii	1908	275	142	60	25	23	12	5	8
iii	1908	288	147	60	27	26	14	4	10
iv	1912	284	157	68	18	15	13	4	9
v	1914	259	144	84	—	13	14	4	—
vi	1914	245	142	69	—	16	15	3	—

i = H.K. Bayur (Bütün kaynaklar makale sonunda verilmiştir), s. 296,

ii = T.Z. Tunaya, s. 165, dipnot 4; Mandelstam, s. 16.

iii, iv ve v = bizim sonuçlarımız.

vi = *Orient*, v/15 (Nisan 1914), s. 158: tarih vermeden *Tanin*'i zikrediyor.

Meclislerin bölgelere göre dökümü :

Yıl	Toplam	Arnavutluk, Makedonya ve Adalar 1-22; 34-37	Metropolitan Türkiye 22-23; 38-92	Arap Eyaletleri 93-122	Trablusgarb 123-128
1908	288	61	162	57	8
1912	284	49	164	62	9
1914	259	—	175	84	—

Bizim sonuçlarımız Bayur, Tunaya ve Mendelstam'inkilerden çok farklı değildir. Fakat ırkları gruplandırış şeklimize okuyucunun dikkatini çekmek isteriz. Birbirlerinden ayırt edemediğimiz için biz Bulgarları ve Sırp-ları bir arada gösterdik; meselâ Kutzo-Vlach karşımıza Filip Mişi (26) olarak çıktı. Müslüman mebuslar arasında ise ırk grubunu tahmin etmekten başka elimizde olmayan durumlarla karşılaştık. Böylece emin olmadığımız hallerde mebusun ırk grubunun yanına soru işareti koyduk.

Jön Türk hareketinin amaçlarından biri farklı ırk grupları arasında hüküm süren ayrılık duygusunu yok etmektir. Jön Türkler bu amaca millî kimliğin eksenini olarak Osmanlılığı kabul etmekle erişmeyi umdular. Mecliste bir mebusun kendi ırk veya din toplumunu değil, «Osmanlı Milletini» temsil ettiğini bir prensip olarak kuvvetle ileri sürdüler. Mebusların seçiminde, oturduğu yere ait nitelikler aranmadığından bir Arap Arnavutluk'taki bir seçim bölgesinden seçilebilir veya bu durumun aksi de olabilirdi. Gerçekte Türk olmayan bölgelerden çoğunlukla Türk adaylar seçiliyordu. Bir mebusun - özellikle Müslüman bir mebusun - ırkı hiçbir zaman önemsenmemişti. Bundan dolayı Müslümanlar arasındaki ırk gruplarının tespit edilmesi güçlük yaratmaktadır.

Bu eğilimin iyi bir örneği Kürtlerde görülür. Aynı bir toplum olarak bahsedilmediklerinden Kürtler kimliklerini Osmanlılık ideolojisi içine daldırılmış görünüyorlar. Üç mecliste sadece on Kürt mebus tespit edilebildi - (387), (392), (393), (414), (422), (456), (473), (606), (637) ve (650). Güney-doğu Türkiye ve Kuzey Irak'da yoğunlaşan Kürt toplumu için bu sayı pek çok düşük olabilir. Kürtler kabile hayatı yaşıyorlardı ve İslâm dini onları Türklere bağlıyordu. Lütfi Fikri (414) ve Babanzâde Hakkı (637) gibi eğitim görmüş olanlar tamamiyle Türkleşmiş gözükyüyorlar. Meclisteki Kürtlerin kendileri o ırka yakınlık hissetmedilerse, bunu bizim ileri sürmeye çalışmamız haksızlık olurdu.

Elimizdeki bilgiler kati ve nihai sonuçlar elde etme imkânını sağlamıyor. Fakat gene de deneme mahiyetinde bazı teklifler ileri sürebilecek yeterlidir. İlk olarak, veriler her üç meclisin üyelerinde de pek çok değişmeler olduğunu gösteriyor. 648 mebusun yalnız 59 u her üç seçimi kazanmışlardı; 66 sı i ve ii nci meclise, 59 u ii ve iii ncü ve 23 ü de i ve iii ncü meclislere seçilmişlerdi. Tekrar seçilenler genellikle İttihatçılardı ve bu sayılar İttihat ve Terakki'nin meclisteki önem ve kuvvetini göstermektedir. I ve iii ncü meclislere katılan 23 mebusun çoğu, Cemiyet tarafından ii nci meclisten uzaklaştırılan fakat kendi bölgelerinde ün sahibi olup desteklendikleri için oldukça hilesiz bir seçim sonunda üçüncü meclise tekrar seçilen liberallerdi.

Üç mecliste yalnız 21 mebus birbirinden farklı seçim bölgelerini temsil ettiler. Bunlardan beşi - (4), (58), (64), (67) ve (79) - Balkan Savaşında elden çıkan bölgelerden seçilmiş olan ve bu yüzden merkez seçim bölgelerine yerleştirilmesi gereken çok önemli İttihatçılardı. Mehmed Cavid (165) konusunda İTC yeni bir seçim bölgesi yaratmaya karar verdi. Aynı bölgelerden seçilen diğerleri genellikle Cemiyete bağlı idarecilerdi veya onun siyasetini yürütmeye hazır kişilerdi.

İncelenen bu on yıl içinde 84 kere ara seçim yapıldı. İlk meclis zamanında 43, ikincisi esnasında yalnız bir ve üçüncü meclis zamanında da 40 ara seçim yapıldı. Bunların 44 ü mebusların ölümü dolayısıyla, 25 i istifalar ve 15 i de mebusların idari mevkilere veya senatoya atanmaları nedeniyle yapıldı. Çoğu hallerde bu ara seçimlerden fayda gören Cemiyet idi; çünkü, kendi üyelerini seçtirmek için hazır teşkilâtı vardı. Fakat Cemiyetin, meclisteki üyelerinin sayısını arttırmak veya ünlü İttihatçıları meclise getirmek için bu çareye başvurmadığı görülüyor.

Üç meclisteki mebuslardan yalnız 103 ünün yaşları hakkında elimizde bilgi var; i için 53, ii için 25 ve iii için 25. Bu hususta bilgimiz yetersiz olmakla beraber eldeki veriler bazı eğilimleri ortaya koyabilmektedir. 1908 meclisindeki en yaşlı mebus (438) 66 yaşında ve en genç mebus (331) 28 yaşındaydı. Üç meclis için ortalama yaş 38 dir. Herbir meclisten alınan 25 mebus örneğine dayanılarak elde ettiğimiz ortalama yaşlar 42.8, 34.7 ve 39 u vermektedir. Birinci meclisten alınan 53 mebusun örneği ise 39.5 ortalama yaşını vermiştir. İkinci meclis, bir ve üçüncü meclislerle karşılaştırıldığında aradaki büyük fark, kanun dışı ve şiddet yollarıyla seçilmelerine engel olunan yaşlı, tutucu mebusların yerine çok sayıda genç İttihatçıların seçildiği 1912 seçimlerinin havasını aksettirmektedir.

Meclis üyelerinin meslek ve sosyal durumlarına ait veriler biraz daha fazla; fakat bu konuda somut hipotezler ileri sürmek için daha fazla bilgiye ihtiyacımız var. 648 kişiden 258 i hakkında bilgimiz var, ancak yüzde 30 u hakkında. Bu 258 kişinin 75 i ulema, 19 u asker, 72 si toprak sahibi, 102 si idareci, 65 i meslek sahibi ve 8 i iş adamı olarak sınıflandırıldı. Bununla beraber şunu göz önünde bulundurmalıyız ki Rum, Ermeni ve Yahudi mebuslar hakkında daha fazla bilgimiz olsaydı meslek sahiplerine ve iş adamlarına ait sayılar daha yüksek olacaktı.

1908 hareketinin daha çok askeri bir olay olarak kabul edildiği gözönünde tutulursa asker mebuslara ait sayı, bu fikri çelişkiye düşürmektedir. İlk mecliste 12, ikincide 10 ve üçüncü mecliste 6 asker mebus vardı. 31 Temmuz 1909 gibi erken bir tarihte bile (faal) asker mebusların durumu tehli-

kedeydi. Subay mebusların izinli olarak görülmesi ve rütbe, terfi ve emeklilik haklarını korumalarına ait madde mecliste görüşülürken kendisi de bir asker olan Rıza Paşa (230) ve Pañçedoref (60) bu maddeye kuvvetle karşı çıktılar. Meclis bu maddeyi geri çevirdi ve 12 Ağustos tarihinde, asker mebusların izinli olarak kabul edilmelerine ve terfi ve emeklilik haklarının ancak meclisteki dönemleri son bulana kadar tanınmasına dâir bir uzlaşmaya varıldı. Bu karar, sivil mebuslar için yegâne zaferdi. Belki de Osmanlı meclislerindeki asker mebusların sayısının düşüklüğü, baskı gruplarının kuvvetinin meclisteki temsilci sayısına dayandığını iddia eden tezin çürütülmesine yardımcı olabilir. Çok kere baskı grupları, amaçlarını gerçekleştirmek için, meclisteki faaliyetlerinden daha etkili ve daha doğru yollar bulmaktadırlar. 31 Mart karşı-ihtilâlini ezen Mahmut Şevket Paşa «... Celseye kılıcı ile giriyordu... Millet meclislerine kılıç ile girmeğe müsaade yoktur. Bu askerî bir tahakküm, istibdat ve tehdit demektir... Bu militarizm alâmeti hür bir memlekete yakışmıyordu... Mahmut Şevket tahakküm, tehdit yapıyordu... Mecliste ne derse eyvallah denir, istediği verilirdi. Çekilmez bir haldeydi.»²

Osmanlı meclislerinde ve yönetici seçkin zümre arasında çoğunlukla iki grup önde gelmekteydi; idareci, meslek sahibi ve iş adamlarından ibaret şehirli grubu ve büyük ve küçük toprak sahibi ve ulemadan ibaret köylü grubu. Dökümümüze göre bir meclisin yüzde 50 sini teşkil eden şehirli grubunda idareciler çoğunlukta idi. Meslek sahibi ve iş adamı sınıflarına dahil olan Rum ve Ermeni mebuslar hakkında daha çok bilgimiz olsaydı belki de idarecilerin sayısı bu derece üstün olmayacaktı. Genellikle meclisteki bu şehirli grup batı eğitimi görmüş ve reformcu görüşü olan kimselerden oluşmuştu. Bu grubun üyeleri toplumsal değişime ve kurumlarda reform yapılmasına çalışan kişilerdi, çünkü, kendileri yükselmekte olan sosyal sınıflardan gelmekteydiler. Bu şehirli grup ondokuzuncu asırda gerçekleşen reformlarla ortaya çıkmıştı; fakat, Tanzimatın izinde giden sosyal ve bürokratik tabakaların oluşumundan dolayı bu grubun kendileri için bekledikleri durum gerçekleşmemişti. Jön Türkler bu nedenlerle bir ihtilâl yapmış ve sonra da toplumsal yapı içindeki hareketliliği arttırmak ve kendi sınıflarına yer vermek için bürokrasiyi ve askerî kuvvetleri tasfiyeye tâbi tutmuşlardı. İhtilâlden hemen sonra siyasî partilerin kurulmasının başlıca nedenlerinden biri, bütün bu ümit ve emellerin gerçekleşmemiş olmasıydı. Bu durum Jön Türk-

² Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, II, 309-310.

ler arasında şiddetli siyasî çatışmalara yol açtı. Böylece ortaya çıkan bu yeni sınıfı temsil eden bu şehirli grup sayıca kuvvetli olmasına rağmen, birbirleriyle çatışan çıkarları, aynı zamanda ırk ve din ayrılıkları yüzünden içinden bölünmekteydi.

Toprak sahipleri ve ulemadan oluşan ikinci grup daha birleşik ve bunun sonucu olarak da daha etkili idi. Toprak sahipleri gerçek ekonomik çıkarlarıyla birbirlerine bağlıydılar ve köylerle de kuvvetli bağları vardı. Kemal Karpat gibi ilim adamlarına göre Anadolu ulemanın pek çoğu aynı zamanda küçük toprak sahibi kişilerdi. Onların da mahallî bağları kuvvetliydi ve belki de büyük toprak sahiplerinden daha kuvvetli. Geleneksel olarak ulema sınıfı, memlekette buhran olduğu zamanlarda mahallî Müslüman toplumun sözcüsü olmuştur. Seçim kampanyalarında oyları getirme işi için ulemaya güvenilirildi. İkinci grubun bu iki elemanı geleneksel ve tutucu olup, birlikte, genellikle reforma düşman ve muhalefete bağlı bir meclis grubunu teşkil etmekteydi. Arnavutluk ve Makedonya'daki ulema daha çok milliyetçi kişilerdi. Batı saatinin uygulanmasına ait teklif mecliste görüşülürken tutucuların buna nasıl tepki göstermiş olmalarına bir örnek olarak gene Rıza Nur'un bir bölümü zikre değer: «Mebusların hemen yarısı ayağa kalkmış, gözler dönmüş, deli gözü gibi fırlamış, kollar gerilmiş ve yumruklar bükülmüş, bar bar bağırıyorlar... Hemen hepsi de hoca. Bu mecliste sarıklı çoktu. Dindar ahali, ekseriya müftüleri mebus yapmıştı...»³

İttihat ve Terakki Cemiyetinin köylerdeki mahallî kolları bu tutucu eleman tarafından kontrol edilmekteydi ve 1911-12 yıllarındaki siyasal çatışmalar sırasında bu kolların bir çoğu muhalefet tarafına geçtiler. İttihat ve Terakkinin Merkezî Komitesinde, çıkarlarıyla toprağa bağlı kuvvetli kişiler vardı. Tarımın geliştirilmesine ne kadar çok önem verildiğini görmek için, İttihatçıların programlarını okumak yeterlidir. Gerçekte İttihatçıların siyaseti şehirlerdeki radikalizm ile köylerdeki statükonun arasındaki çelişkili ikiliğin üstüne kurulmuştu. Daha sonra meclisteki davranışlarında göreceğimiz gibi, kendi «ihtilâllerinin kendi sosyo-ekonomik çıkarlarından öteye gitmesini istemeyen şehirlerdeki siyasî seçkin zümreye bu durum uygun gelmekteydi. Bu zümre, siyasî ve sosyal teşkilâtların bir miktar reform ve modernleştirmeğe tâbi tutulmasının toprak sahipleri tarafından kabul edilmesine karşılık olarak köylerdeki durumun aynen muhafaza edilmesine razı olmuş-

3 Aynı eser, I, 28.

tu. Bu dengenin aynı halde kalmasını sağlayacak yol iki dereceli seçim sistemiydi. Bu konu daha ileride incelenmektedir.

1908 seçimlerinde hâkim olan durum İTC nin lehinde görülmektedir. Saraya karşı yapılan başarılı bir ihtilâl Cemiyetin prestijini arttırmıştı ve onunla yarışacak başka bir siyasî teşkilât yoktu. Bir çok sorunlar açıkça belirtilmediğinden dolayı Türk olmayan gruplar bile Osmanlılık ve reforma dayanan İttihatçı programı desteklemeğe istekli görünüyorlardı. İlk gerçek muhalefet grubu olan Osmanlı Ahrar Fırkası 1908 Eylülünde kuruldu ve bundan sonra İmparatorluğun siyaseti iki ideolojik grupta toplandı. İttihatçılar Osmanlılık idealizmini, hemen hemen hayatın bütün cephelerini merkezleşmiş hükûmetin kontrolü altına alarak yaymaktaydılar. Liberaller ise buna karşı çıkmış ve azınlık ırk gruplarına bağımsızlık sağlayacak ademî merkezîyet ve *laissez-faire* ideolojisini ileri sürmüşlerdir.

Bu ideolojik davranışların arkasında yer alan gerçek sorun, Osmanlı toplumundaki sosyo-ekonomik dengesizliğin düzeltilmesi konusuydu. İttihatçılar kuvvet yapısında mevki kazanmaya çalışan yeni sosyal sınıflar tarafından desteklenmekteydi. Liberaller, merkezde veya taşralarda yönetimi elinde tutan seçkin zümreden gelen kişiler tarafından idare edilmekteydi ve bu şahıslar ihtilâli siyaset safhasında durdurmak istiyorlar ve böylece Sarayın hakimiyetinde olan kuvvetin kendi ellerine geçeceğine inanıyorlardı. Bu her iki grubun nüvesini de Türkler teşkil ediyordu. Fakat Türk olmayan gruplar da aşağı yukarı aynı Türkler gibi içten bölünmüş olduklarından siyasî bağları Türklerinkinden pek farklı değildi. Bununla beraber daha sonraki yıllarda Osmanlı toplumundaki ırk ayrılıklarının, bir azınlık ırk toplumunun içindeki sosyo-ekonomik ayrılıklardan daha kuvvetli olduğu meydana çıktı. Çok geçmeden Türk olmayan mebusların çoğu Cemiyeti desteklemekten vazgeçip, Liberallere katıldılar. İttihatçılar seçimleri kazanmakla kuvveti kendi tekellerinde tutacaklarından emindiler. Liberaller ise meclisin, kendi siyasî üstünlüklerine meşruluk ve devamlılık sağlayacağını ve İTC nin durumunu sarsacağını hesaplıyorlardı. Olaylar, Liberallerin tahminlerini doğruya çıkardı. Meclislerin yapısını incelemek bunun nedenini gösterecektir.

Arnavutluk mebusları, İmparatorluğun en az gelişmiş bölgelerinin birinden gelmekteydiler. Geleneksel bakımdan Arnavutluk'taki Osmanlı hükûmeti, tamamiyle bağımsız olmakla beraber, Babîâlinin hakimiyetini tanıyan toprak sahibi yerli ailelerin kuvveti üzerine kurulmuştu. Mahallî nüfuzlarıyla bu derebeyi grubu seçimlerde belli bölgelere hâkim oldular. En

ünlü eşraftan ikisi Esat Paşa (19) ve Aziz Paşa (22) idi. Gelenekselliğe düşman yeni bir şehirli sınıfı Arnavutluk'ta da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu ikinci grubun elde etmeyi umduğu sosyo-ekonomik çıkarlar İTC ninkileriyle aynı olmakla beraber, İttihatçıların Osmanlılık ve merkezîyetçilik siyaseti kendi aleyhlerinde işlemekteydi. Bu grubun önderi, Ahrar partisinin de başkanı olan İsmail Kemal (23) idi ve diğer bazı önemli üyeleri Şahin Taki (27), Volçetrinli Hasan (46) ve Necip Draga (49) idiler.

Her iki grupta 'İttihat ve Terakkiye' karşı birbirinden farklı ve çelişkili nedenlerle direniyordu. 12 Kasım tarihinde Arnavutluğun bağımsızlığını kazanmasından sonra bu iki grup birbiriyle çatışmaya başladı. Böylece cemiyet Arnavutluk'ta sadece dinî duygularla İmparatorluğa bağlanan kişilerin - (9), (19), (44) ve (53) ve o bölgede yerleşmiş Türklerin - (38) ve (41) desteğine güvenebilirdi. Aynı zamanda Cemiyet ayrılanların seçilmesine karşı koymak için nüfuzunu kullanmakla beraber, bu yönde pek fazla başarı sağlayamadı. Bazı Arnavut mebusların İTC ne muhalefetleri öyle bir hal almıştı ki 1912 'büyük sopa' seçimlerinde temsilci sayıları 27 den 18 e inmişti.

İslavlar İstanbul'a dokuz mebus yolladılar. Bu mebusların iki görüşü temsil ettikleri görülmektedir: Arnavutluk ve Makedonya'da Osmanlı hükümrancılığının sona ermesiyle ya Sırbistan ya da Bulgaristan'la birleşmeleri, veyahut da daha geniş bir özerklikle Babıâli'nin idaresinde kalmaları. Mecliste bu ikinci görüş, (34), (60), (71) ve (73) tarafından temsil edilmekteydi ve bu şahıslar Makedonya'lı bir gerilla önderinden ismini alarak «Sandinski'nin Sosyalistleri» adıyla anılmaktaydılar. İslav mebuslar arasında 1 Liberal (36), ve haklarında pek az bilgimiz olduğundan 'bağımsız' diye sınıflandırdığımız dört ayrı mebus vardı - (26), (50), (51) ve (57). İslavlar mecliste önemli bir rol oynayacak sayıda değillerdi. Fakat sosyalist üyeler çok faal ve seslerini duyuran tiplerdi.

Osmanlı İmparatorluğunda 1908 ihtilâlini belki de Yahudiler kadar yürekten destekleyen başka bir toplum yoktu denebilir. Avrupalı ve Türk bir çok gözlemciler Yahudilerin rolünü abartmışlar ve hatta hareketi farmason locaları tarafından yerine getirilen bir Yahudi kumpası olarak görmüşlerdir. Fakat Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudi toplumu çoğunlukla şehirlerde yerleşmişti ve yapısı orta sınıf meslek sahiplerinden oluşmuştu. İstanbul'da bir Siyonist teşkilât bulunmakta idi; bu teşkilât Sultan'dan Filistin için berat almaya çalışmış olmasına rağmen mahallî Yahudi toplumu Siyonizmi desteklemiş görülmemektedir. İTC deki belki en seçkin Yahudi

olan Emanuel Karasu (67) dan bahsederken Ramsaur şuna işaret ediyor : «... Osmanlı topraklarındaki Yahudileri etkileyen konularda her zaman Türk görüşünü tutmuştu.»⁴

İslavların tam aksine olarak Rum mebusların hemen hemen hepsi bağımsız bir Yunan milletin kurulmasının özlemi içindeydiler. Bunun sonucu olarak, Aralık 1908 tarihinde meclis açıldığı zaman, karolidi Efendinin (193) Osmanlı vatandaşlığı bir tartışma konusu olmuştu. Kendisi Atina Üniversitesinde Tarih profesörüydü ve *Encyclopædia Britannica* (11. baskı, 1911) daki 'Türkiye' yazısının yazarıydı. Vecizeleri ile hayli ün yapmış olan Yorgo Boşo Efendi (34)⁵. Balkan Savaşından sonra Yunanistan'a dönmüş ve orada siyasete atılmıştır. Rum toplumu Rum Patriğinin ardından giderek bütün modernleşme ve merkezleşme çabalarına karşı koymuştur; çünkü, bu durum geleneksel bakımdan millet fikrinin getirdiği imtiyazların kaybı demek olacaktı. Yahudiler hariç, Müslüman olmayan diğer bütün toplumlar için bu durum varit olmakla beraber, bu toplumların hiçbir Rumlar kadar birlik içinde ve kararlı değildi. Rum mebusların İTC'ne karşı besledikleri düşmanlık 1912 de temsilci sayılarının 26 dan 15 e düşürülmesiyle cezalandırılmıştı.

Ermeni toplumu üç siyasî gruba ayrılmıştı : Taşnaklar, Hınçaklar ve Patrikhanenin etrafında toplanan 'zengin din adamları' grubu. Ermeni burjuvazisinin emellerini temsil eden Taşnaklar, İTC nin Ermeniler arasındaki karşılığıydı. Bunlar ihtilâlden önce Abdülhamid'in istibdadına açıkça karşı koymuşlardı ve bundan dolayı Cemiyet tabii olarak bu gruba İmparatorluk içindeki Ermenilerin temsilcisi gözüyle bakıyordu. Hınçaklar Rus Ermenilerinin Türkiye'de kurduğu ilk sosyalist parti idi ve bu grubun kökü Rusya'daki Ermenistan'da olduğundan Türkiye'de pek nüfuzu yoktu ve hemen hemen Taşnaklara karışmış bulunuyorlardı.

Patrikhane genellikle büyük şehirlerde yoğunlaşan tüccar, meslek sahibi gibi zengin Ermenileri temsil ediyordu. Eski rejim altında bunlar millet sisteminin imtiyazlarından faydalanmışlardı ve bundan dolayı Ermeni ih-

4 (Ramsaur, 109 S.M. Dubnow'u zikrediyor, *Die Neueste Geschichte de jüdischen Volkes*, iii (Berlin 1920-1923), 540-41).

5 «Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım» ve «Benim babam Türkiye anam Yunanistan» (Y.K. Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi* (Bilgi Yayınevi, Ankara 1966), 136).

tilâlcilerinin eylemlerini reddetmeye varan bir tutum içinde idiler. İhtilâlden sonra bu grubun durumu sönükleşti; çünkü Cemiyet, Patriğin ve Ermeni Millet Meclisinin nüfuzunu önemsemedi. Bu grup, aynı zamanda Taşnakları destekledi. Fakat kilisenin nüfuzu kendi toplumu içinde yaygındı ve Patrikhane her zaman Taşnaklar için bir rakip olabilecek kudretteydi.

Ermeni toplumu da İmparatorluk içinde daha geniş bir özerklik elde etmek amacındaydı. Patrikhane İttihatçılara karşı çıkıp Liberal koalisyona katılarak bu amacı elde etmek istiyordu. Taşnaklar ise diğer yandan Cemiyetle iş birliği yapmak ve görüşme ve uzlaşma yoluyla hedeflerine varmak istiyorlardı. İttihatçılar ikinci durumu seçerek Taşnakları desteklediler. Bu Taşnak-İttihatçı anlaşması yüzünden meclislerdeki Ermeni temsilcilerinin sayısı en az değişime uğrayandır. Araplar, Ermenilere «mecliste kendi paylarından fazla temsilcilik» verildiği fikrindeydiler.

Genellikle meclisteki Türk temsilcileri arasında İTC nin hâkim durumda olduğu farzedilmektedir. Durum ilk mecliste teknik bakımdan böyleydi ve ikinci, üçüncü meclisler için bu görüş daha çok kuvvet kazanmaktadır. 1908 yılında, toplumları içinde seçim faaliyetleri geleneği olan Rum ve Ermeni azınlık grupları hariç, Müslüman nüfusun içinde tek etkili siyasi teşkilât İTC idi. Fakat 1911 e kadar meclisteki muhalefet grubu yeteri kadar teşkilâtlandı ve İttihatçı kanunlarına set çekecek kuvveti kazandı ve Cemiyet ise meclisi dağıtması için Sultan'a baş vurmaya zorunda kaldı. İttihatçı adı altında meclise giren mebusların çoğunun siyasi davranışlarına bakılırsa sadece ismen İttihatçı olduklarını farzetmek gerekir.

İTC dar ve iyi tanımlanmış çıkarları olan bir parti olmayıp geniş temellere dayanan siyasi bir hareketti. Amacı, Osmanlı İmparatorluğunu, Türk ve Türk olmayan, Müslüman ve Müslüman olmayan çeşitli elemanlarıyla birlikte kurtarmak için rey birliğini elde etmektir. Gerçekte bu rey birliğine ulaşılmışsa da bu birliğin temeli çoğunlukla belirsiz ve çelişkili idi. Bir an için Cemiyet ile Taşnaklar arasında 16 Eylül 1909 tarihinde imzalanan anlaşmayı düşününüz: Her iki tarafta, «Ermeniler bağımsızlıkları için savaşıyorlar diyen önceki baskı rejiminin eski yanlış fikirlerini» ortadan kaldırmaya çalışmak fikrinde birleşiyorlardı ve her ikisi de «eyaletlerdeki hakların artırılması...» fikrinde olduklarını ilân ediyorlardı⁶. Ermenilerin eyaletlerde artmasını umdukları haklar İttihatçıların gözünde özerklik ve ihanet olarak

6 Atamian, 160-61; Uras, 584-5.

görüldürken, İttihatçıların vermeğe istekli oldukları daha geniş özerklik ise Ermeniler tarafından vaadlere ihanet edilmesi olarak alınmaktaydı. Modernleşmenin bu tür sıkıntılara ve gerginliklere yol açması kaçınılmaz bir durumdu.

Cemiyetin Türk ve Müslüman toplumlarla ilişkileri aynı tip belirsiz ve çelişkili temellere dayanmaktaydı. İTC nin içindeki ufak, laik-reformcu azınlık tekrar yürürlüğe koymak için savaştığı anayasanın kurbanı olmuştu. 1876 anayasası geniş ölçüde sosyal değişiklik getirmek için ilerici bir araç olarak düşünülmemişti. II. Abdülhamid tarafından kendi merkezleşmiş kuvvetini meşrulaştırmak için ve devletin muhafazakâr temellerini kuvvetlendirmek için ilân edilmişti. İhtilâlden sonra meclisteki tutucular kaderin oyununu gerçekleştirmek yani Sultan'ın kuvvetinin kaldırılmasını sağlamak için anayasayı değiştirdiler. Fakat İmparatorluğun siyasî kuvvet yapısını değiştirecek reformu yani seçim kanunu reformunu gerçekleştirmeyi reddettiler.

1908, 1912 ve 1914 seçimlerine uygulanan seçim kanunu, mahdut görüşlü ve tutucu olmaya yatkın taşraların yerli elemanlarını koruyordu. Bu iki dereceli seçim sisteminde birinci derecedeki 750 seçmen bir ikinci seçmen seçiyor ve ondan sonra her ikinci için 500 birincinin oyu gerekiyordu. Daha sonra da ikinci seçim kurulu meclis için bir aday seçiyordu. Genellikle köylerdeki halk olan birinci derecedeki seçmen seçim kararlarında çok kuvvetle mahalliliğe bağlı kalıp yakından tanıdığı kimselere, çok kere toprak sahibi olan yerli eşraftan kişilere oy vermekteydi. Genel olarak düşünülürse, ihtilâlden sonra nüfuz sahibi olan kişiler bunlardı ve İTC kendi üyesini seçtirmek için bu kişilerle uzlaşmak zorunda kalmıştı.

Bu iki dereceli sistem kaldığı sürece Cemiyet köylerdeki bu tutucu grupla birlik kurmak zorunluluğundaydı. Bu durumu anlayan Jön Türkler 1909 da bir reform teklifi ileri sürerek bu bağı koparmaya çalıştılar. Fakat evrensel tek dereceli seçimi ileri süren teklifler 25 Ocak 1909 tarihinde mecliste kati olarak reddedildi ve bu devrede bu konuya tekrar dönüldüğü görülmektedir. İsmet Paşa 1927 Kasımında iki dereceli seçimlerin kaldırılmasına dair konuşmuşsa da bundan bir reform hareketi doğmamıştır⁷. Bu sistem 1946 yılına kadar kullanılmakta devam etmiştir, ve 1950 seçimlerinde Demokratların zaferine yol açan başlıca faktörlerden biri tek dereceli seçimin uygulanması olmuştur.

⁷ *İctihad*, 1 Aralık 1927, zikreden Lutfy Leronian, *The Turkish Press*, Atina 1932, s. 30.

Arap eyaletlerinde ve Trablusgarb'daki durum Arnavutluk'ta hüküm süren duruma yakındı. Bu bölgede Müslümanlar çoğunlukta olmakla beraber, onlar ırk ve dil bakımından Türkler için yabancı sayılmaktaydılar. Yirminci yüzyılın başlarında belli bir bölgenin tarihî gelişine bağlı olarak az veya çok derecede bu bölgeye milliyetçilik duyguları bulaşmıştı. Araplar genellikle İTC'nin siyasetine karşıydılar ve Liberallere yakınlık duyuyorlardı. Burada siyaseti, Anadolu'dan daha da çok, yerli eşraf kontrolü altında tutuyor ve bu kontrolün derecesi ve niteliği bölgeden bölgeye değişiyordu. Aynı zamanda şehirlerde de, Stephen Longrigg'in «efendi sınıfı» diye tanımladığı bir eleman bulunmaktaydı. Arap dünyasında dört asır süren Türk hakimiyetiyle bu sınıf gelişmiş olup, o bölgede yerleşen ve Babıâli adına hüküm süren türkleşmiş Araplar ve araplaşmış Türklerden teşekkül etmişti. Bu idareci sınıfı, merkezî kontrolü kendi çıkarlarına uygun görüyordu; mahallî seçim bölgelerini temsil eden bu sınıf İttihatçıydı. 1861 de Lübnan'ın bağımsız bir mutasarrıflık haline gelmesinden sonra apaçık bir gayretle yerli bürokratik bir sınıfın yaratıldığı Lübnan hariç, bütün şehirlerde bu efendiler kuvvetliyidiler⁸.

Buradaki İttihatçı siyasetin şekli Anadoludakinin aynı idi: yerli Arap eşrafiyla birlik kurmak. Bazı hallerde eşrafın kuvveti, geniş bölgelere hâkim olan kabilelerine dayanmaktaydı. Meselâ Khazal Şeyhleri kuzey Divaniye'yi, Sa'dunlar da güneyi kontrolleri altında bulunduruyorlardı. Amare, Beni Lam ve Abu Muhammed arasında bölüşülmüştü ve kuzeydoğu ve Erzincan'a kadar Doğu Anadolu'nun içine uzanan bölgede kabileleri hüküm sürüyordu. Hicaz, Yemen ve Trablusgarb'da da aynı durum vardı. Arap şehirlerinden bir çoğu da yerli aileler tarafından kontrol edilmekte ve Cemiyet bu ailelerle anlaşmaya çalışmaktaydı.

Cemiyet bazan kabileler arasındaki rekabeti kendi çıkarı için kullanmaya uğraşırdı. Meselâ 1908 de Mekke Emiri'nin yeri boşalınca Emirlik için Cemiyet Dhawn-Awn'dan Hüseyin ibn Ali'ye karşılık Dhawn-Zayd'dan Ali Haydar'ı destekledi. Fakat Sadrazam Kâmil Paşa ve Liberaller Hüseyin'i desteklediler ve Emirliğe Hüseyin atandı. Bunun sonucu olarak Hüseyin İTC ne düşman oldu ve üç meclise de İttihatçıların aleyhtarı mebuslar yolladı.

Jön Türkler, Osmanlı toplumunu teşkil eden çıkar gruplarının bir kısmını kontrolleri altına almak için meclisi bir araç olarak kullandılar. Jön

8 Salibi, 111-12.

Türkler Türk olmayan toplumlara geniş temsilcilik hakkı vererek ve aralarından Osmanlılık taraftarlarının seçimini destekliyerek onları hoşnut etmeye çalışıyorlardı. Aynı zamanda bu toplumlar seçimlerde cezaya da çarptırılabilirlerdi. 1912 seçimlerinde Arnavutların ve Rumların aldığı sonuçlara bakınız! Veyahut ta Arapların isteklerini o zamana kadar önemsememiş olduklarını farkedince Arap temsilcilerinin sayısını arttırıp onların bir kısmını senatoya atarlardı. Jön Türklerin yönünden meclis etkili bir sübap rolünü oynuyordu ve meclisin devam ettirilmesinin nedenlerinden biri budur. Diğer yandan Türk olmayanlar için meclis, dertlerini ortaya dökmek, fikir değiş tokuşu yapmak için bir toplantı yeri, bir forum sağlıyordu. Milliyetçiliğin, özellikle Araplar arasında yayılmasını kolaylaştırıyordu; çünkü, Suriye'li ve Lübnan'lı Araplar siyaset ve milliyet konularında daha az bilinçli olan bölgelerden gelen mebuslarla mecliste temas kuruyorlardı.

İTC nin mecliste ve memlekette en nüfuzlu bir teşkilât olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Gene de bu görüşün açıklanması gerekir, çünkü 1913-14 yıllarına kadar Cemiyetin durumu sallantıdaydı. 7 Eylül 1909 da *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahid (116) şöyle yakınıyordu «... Meclis açıldığı zaman içinde İTC den 160 üye vardı.... Bununla beraber az zaman sonra anayasanın düşmanları her mebusun kendi vicdanını izlemesi gerektiğinde ısrar ederek kendi saflarına ihtilâf ve kavga tohumlarını ekmeğe çalıştılar. Bunun sonucu olarak pek çok mebus artık sadece bir seçim makinesi olmayı kabul edemeyeceklerini söyledi.»

1908 meclisindeki 288 mebustan 160 ının Cemiyetten olduğunu kabul edersek, 32 mebusla çoğunlukta oldukları ve bunun bağımsızların desteği olmadan anayasada değişiklik yapmaya yeterli olmadığı görülür. Bu yetersiz çoğunluk bile çok devam etmemiş olmalı, aksi halde Hüseyin Cahid ne diye durumdan şikâyet etsin. Çok geçmeden çoğunluk partısından ayrılan İttihatçılar bağımsızlıklarını ilân ediyor ve yeni partiler kuruyorlardı. Ayrılık çıkaran üyeleri disipline tabi tutacak henüz bir mekanizma da yoktu. İTC nin devrilmesinden sonra 1912 yılında İttihatçı aleyhtarı muhalefette bile içten bölünmeler meydana geldi. Muhalefetin liderlerinden biri olan Rıza Nur (332) kendilerinin de bölünme ile nasıl gruplara ayrıldığını anlatır⁹.

Bu kısa incelemede 1908-13 yılları arasındaki siyasî olayların, «İTC karşısında geri kalan gruplar» şeklindeki basit bir formül ile gösterilemiye-

9 Rıza Nur, 18 ve dönemi.

ceğini belirtmek istedik. Bu asrın dönümünde Osmanlı toplumunun karmaşık yapısı böyle basit bir açıklamaya elvermemektedir. Bazı mebusların siyasî hayatlarında tuttıkları dolambaçlı yollara ait bir kaç örnek; o zaman hüküm süren siyasî havadaki karmaşıklık ve hatta şaşkınlık hakkında okuyucuya biraz fikir verecektir.

Meclisteki İttihatçı grup ilerici, radikal ve laik olarak ün yapmıştı. Fakat kuvvet yapısını değiştiren kanunlardan başka modernleşme ve reformları teklif eden İttihatçılara rastlamak nâdir bir olaydı. Meclisteki davranışları genellikle temkinli ve tutucu idi. Meselâ Avrupa saatinin kabulüne dair teklif Liberal Arnavut mebus Mustafa Basri (15) tarafından yapılmıştı. Önerge verilmiş, fakat tutucular öylesine kuvvetle karşı koymuşlardı ki celse alt üst olmuş ve önergeyi geri çekmek zorunda kalınmıştı¹⁰. Aynı gün başka bir Liberal mebus, Lütfi Fikri (395) seçim kanunlarına ait 65. madde için bir değişiklik teklifini meclise sundu. «Erkek» kelimesinin maddeden çıkarılarak oy verme hakkının kadınlara da tanınmasını teklif ediyordu. Bu değişiklik te kabul edilmedi. Bir Liberal olarak Lütfi Fikri'nin Cemiyetler Kanununun kabulüne karşı çıkması beklenirdi. Fakat 13 Nisan 1909 ayaklanmasına değinerek «Duvarlardaki kurşun deliklerini saymanız mümkünken siz bu tedbire karşı mı çıkıyorsunuz» diye Paңçedoref'e (60) soran da gene Lütfi Fikri idi¹¹.

Askerî masraf sorununda İttihatçılar, özellikle Cavid (64) Maliye Bakanı iken, devamlı olarak ordu harcamalarını kısıtladılar. Bu konuda beklenmedik bir şekilde şovenlik yapan Liberal 'Filozof' Rıza Tevfik (106) şöyle diyordu: «orduyu kuvvetlendirmek için başımızdaki fesleri satmaya hazırız»¹². Askerlik hizmetine karşılık bedel verme konusunda Cemiyet, kendi kutsal prensibi olan Osmanlılığı rehine koymaya hemen hemen hazır görünüyordu. Acil bir şekilde ihtiyaç görülen parayı toplamak için İttihatçılar -hatta Talât- Müslüman olmayan toplumların bedel ödeyerek askerlik hizmetinden muaflığı satın almalarına razıydılar. Müslüman olmayanların çoğu askerlik hizmetinden geleneksel bir çıkış yolu olarak bu fırsatı iyi karşıladı. Fakat Yorgi Boşo (34), Sava Efendi (47) ve Trayan Narlı (92) 16 Haziran tarihinde bu bedel konusuna kuvvetle karşı çıktılar. Ve Paңçedoref (60) Osmanlılık prensibini ilân ederek «bütün Osmanlıları bir araya getir-

10 Meclis müzakeresi, 12 Haziran 1909 ve Rıza Nur, *Hayat* i, 281.

11 Meclis Müzakeresi 19 Haziran; ve 5, 19, 20 Temmuz 1909.

12 Meclis müzakeresi, 10 Haziran, 1909.

mek için tek yol evrensel askerlik hizmetidir» deyip sözlerini bitirdi¹³. Bu bedel konusuna Müslüman olmayanların tepkisi öylesine kuvvetliydi ki, kabine bu teklifi geri alıp evrensel askerlik hizmetini bir an evvel gerçekleştirmek basiretini gösterdi. Hatta Hristiyan alayların kendi papazlarına sahip olmalarına dair Yorgaki Artas'ın teklifi bile kabul edildi¹⁴.

Meclisteki dolambaçlı siyasî davranışlara ve farklı ırktan olan bütün toplumlar içindeki sosyo-ekonomik bölünmeye ait bu birkaç örnek siyasetin artık sadece ırk ve din görüşleriyle tayin edilmediğini göstermektedir. Terimin Avrupa'da kullanıldığı anlamda yerleşmiş bir sınıf yapısının Osmanlı İmparatorluğunda bulunmadığını ve dolayısıyla kişinin siyasetinin kendi din-ırk bağlarına dayandığını ileri süren tez artık geçerli değildir. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca sanayileşmiş Avrupa'nın ve Türk bürokrasisine ait reformcu siyasetin gittikçe artan baskısı Osmanlı İmparatorluğunun eski sosyo-ekonomik yapısını yavaş yavaş aşındırıyordu. Böylece yüzyılın dönüm noktası gelince, bütün toplumlardaki geleneksel liderler din-ırk sembollerine dayanan kuvvetlerini bir dereceye kadar kaybettiler ve geleneksel siyaset şekli hemen hemen son buldu.

Bu meclislerin yapısını ve onların müzakerelerini daha etraflıca ve derinlemesine işleyecek bir çalışma, 1908-1918 yılları arasında ortaya çıkan yeni eğilimleri açığa çıkaracaktır. Bu kısa çalışma, bütün eksikliklerine rağmen, bu konuda inceleme yapmayı teşvik edecek olursa, bizim çabalarımız bir değer kazanacaktır. Kuşkusuz bu çalışmada bulunan görev ve eksikliklerin günahlarına gelince yazarlar Dr. Johnson'un sözlerinden daha iyi bir şekilde özür dileyemezler «Bilgisizlik, hanımefendi, tamamen bilgisizlik.»

Kaynaklar : Bu çalışma için temel kaynak Meclis-i Mebusanın kayıtlarıdır. Bunlar mebus listeleri ve müzakerelerin tutanaklarını vermektedir. Müzakereler aynı zamanda resmî yayın olan *Takvim-i Vekayi* den veya günlük basından da izlenebilir.

Mebuslar hakkındaki bilgiler çeşitli yerlerden alınmış olup, bunları birkaç kaynağa toplamak imkânsızdır. Fakat *İslâm Ansiklopedisi; İnönü [Türk] Ansiklopedisi; Aylık Ansiklopedisi; İbrahim Alâettin Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi; N.S. Orık, 150 Yılın Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul 1953); Murat Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, 4 cilt (İstanbul, basım tarihi yok) ve *Encyclopaedia of Islam*, gibi ansiklopediler ve biyografik sözlükler genellikle faydalı oldu. Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler*, 2 cilt

13 Meclis müzakeresi, 26 Haziran 1909.

14 Meclis müzakeresi, 21 Temmuz 1909.

(İst. 1954) Osmanlı idarecileri hakkında bilgi edinmek için eşsiz bir kaynaktır ve A.F. Frangulis (derl.) *Dictionnaire Diplomatique*, (Cenevre, Paris, Londra, New York, Montevideo - tarihsiz) diplomatlar hakkında faydalı bilgiler vermekle beraber bazıları hatalıdır.

Ermeniler üzerine : Y. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953* (İst. 1953); Esad Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İst. 1950); S. Atamian, *The Armenian Community* (New York, 1955); Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (California 1963) ve Franz Werfel'in epiği, *The Forty Days of Musa Dagh*, Viking Press paperback, (New York, 1967).

Arnavutluk ve Arnavutlara ait referans bilgileri hemen hemen Balkanlara ait bütün eserlerde bulunmaktadır. Kristo Frasheri, *The History of Albania* (Tiran, 1964); İsmail Kemal, *Memoirs of İsmail Kemal Bey* (Londra, 1920 ve Stavro Skendi, *Albanian Political Thought and Revolutionary Activity 1881-1921*, *Sudost-Forschungen*, xiii (1954), 1-40, bu konuda çok faydalı oldu.

P.M. Holt'un eseri *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1912* (Londra, 1966), Arab ülkelerinde Osmanlı hakimiyetinin en yetkili incelemesidir ve bölgelere göre ayrılan bibliyografyası da çok faydalıdır. Bu konuda ayrıca George Antonius, *The Arab Awakening*, Capricorn Press yayını (New York, 1965); S.H. Longrigg, *Iraq 1900-1950* (Londra, 1965); Kamal Sahibi, *The Modern History of Lebanon*, (Londra 1965) gibi kaynaklar ve C. Ernest Dawn'un makaleleri, «*The Amir of Mecca Al-Husayn ibn 'Ali and the Origin of the Arab Revolts*», *Proceedings of the American Philosophical Society*, 104/i (1960), 11-34; *From Ottomanism to Arabism: the Origin of an Ideology*, *The Review of Politics*, 23/iii (1961), 378-400 ve Albertine Jwaideh'in makalesi, «*Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq*», *St. Antony's Papers*, 16, *Middle Eastern Affairs*, iii (1963), 106-136, Arap-Türk ilişkilerinde kabilelerin rolünü açıklıyor.

Tarık Z. Tunaya'nın *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952* (İst. 1952) adlı eseri bu devreye ait çalışma yapan herkesin bildiği gibi bir bilgi hazinesidir. Gene Tunaya'nın makalesi, «*Elections in Turkish History*», *Middle Eastern Affairs*, v (1954), 116-9 faydalı fakat R.E. Koçu'nun, «*Türkiyede Seçimin Tarihi 1877-1950*», *Tarih Dünyası*, i/V-VII (1950) yazısında daha etraflı bilgi var. Mamafih her iki yazı da analize yer vermemiştir.

Metinde adı geçen Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrâzam Kâmil Paşa - Siyasî Hayatı* (Ankara 1917); Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öl-*

dü (Dersaadet 1918); R. Nur, *Hayat ve Hatıratım*, i ve ii, (İst. 1967 ve 1968); Fethi Tevetođlu, «*Meclisi Mebusanda Gayri Müslim Sosyalistler*», *Türk Kültürü*, 55 (Ocak 1967), 179-93; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914* (İstanbul 1971) ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara 1971) gibi kaynaklar bu dönemin siyasetini vermede faydalıdır.

Yazarlar bu vesileyle bazı mebuslar hakkında cömertçe bilgi veren İstanbul Üniversitesinden Profesör Tarık Zafer Tunaya'ya ve Ankara Üniversitesinden Dr. Sina Akşin'e, teşekkür etmek isterler.

KISALTMALAR

İrk Grubu

Ar.	=	Arap
Arn.	=	Arnavut
Er.	=	Ermeni
K.	=	Kürt
Mu.	=	Musevi
R.	=	Rum
S.	=	İslav
Tr.	=	Türk

Bağlı olduğu siyasi parti

I.T.	=	İttihat ve Terakki Cemiyeti
L.	=	Liberal, Ahrar veya Hürriyet ve İtilâf partisine bağlı üye.
Müs.	=	Müstakil
Sos.	=	Sosyalist

Mesleki ve/veya sosyal durumu

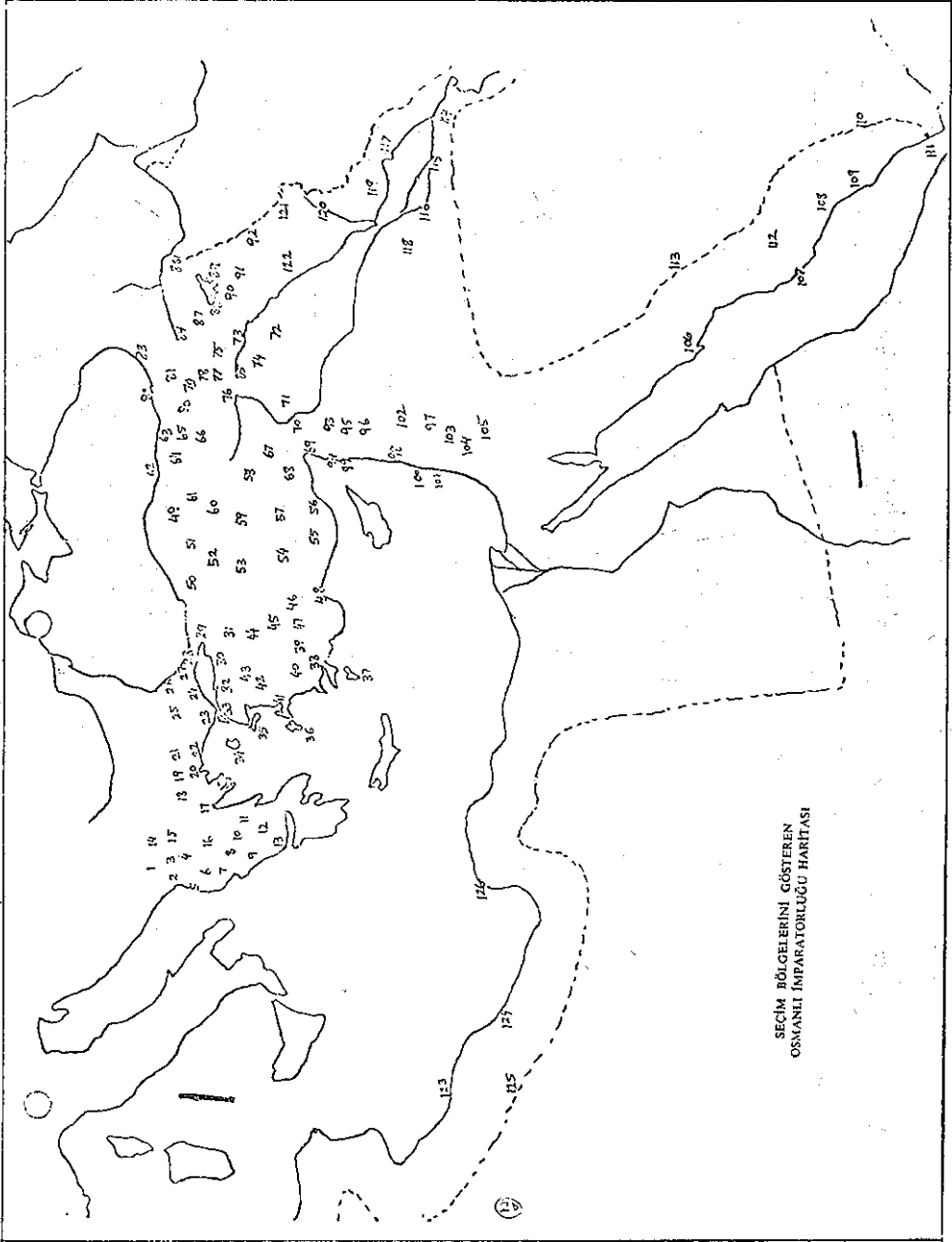
A.	=	Asker, faal veya emekli, aşığı veya yüksek rütbeli subaylar
E.	=	Eşraf
I.	=	İdareci-memur, devlet görevinde bulunan her kimse.
İs.	=	İş adamı
M.	=	Meslek sahibi : avukat, doktor, öğretmen, yazar, gazeteci ve şair
T.	=	Toprak sahibi
U.	=	Ulema
{	=	Seçimle

'Bey', 'Efendi', 'Paşa' ünvanları hakkında not :

Listedeki isimlerin hemen hemen hepsine bu ünvanlardan birinin eklendiği görülecektir. Bu ünvanlar ne anlam taşımaktadırlar? Ne yazıkki yazarlar bu konuda tatminkâr bir cevap sunamamaktadırlar; bundan dolayı bu not bu sorunu okuyucunun önüne koymak amacıyla ve ileride başkalarının bu konuda bir açıklama yapmasının umuduyla yer almaktadır.

Genellikle kabul edilen açıklamaya göre 'Efendi' ulema sınıfından olanlar ve Müslüman olmayanlar için kullanılırdı. Fakat okuma yazma bilen zanaat-kâr sınıfından olan bazı kimseler için de kullanılmıştı. Babasından söz ederken Rıza Nur şuna işaret eder : «... Kunduracıdır. Okur yazardı. Bu sebeple kendisine kimi Mahmut Efendi, kimisi Mahmut Usta derdi. Çünkü bizde sanat ehline usta demek adettir» (*Hayat*, I, 5). Efendi ünvanıyla hitab edilmeyen diğer bütün isimler Bey olarak gösterildi. Paşa ünvanı orduda, idarî mekanizmada veya devlet hizmetinde belli bir mevkiye erişmiş kişiler için kullanılırdı. Mahmud Talât Bey (105) Sadrazam olarak atandığı zaman, Talât Paşa olmuştur.

Meclis yoklamaları her zaman bu yolu izlememiş ve bir kişi bazan Bey bazan da Efendi olarak gösterilmiştir. Mustafa Hayri (306) nin durumunda bu görülmektedir. Mustafa Hayri'nin ilim adamı ve geleceğin Şeyhülislâmı olarak daima Efendi ünvanıyla gösterilmesi gerekirdi. Ermeni mebus Asaf Doras (470) Efendi diye hitabedilmesi gerekirken listelerde Bey diye gösteriliyor. Bu hitap sistemi acaba gevşemekteydi? Bizim için cevaplandırması güç bir soru. Bununla beraber şu hipotez ileri sürülebilir; ondokuzuncu asırda laik eğitimin başlamasıyla okul eğitimi görenler için Bey, medrese eğitimi görenler için Efendi ünvanı kullanılmakta idi.

LİSTE*

1. Bedri Bey	i	Arn. Mūs.
2. Ahmed Hamdi Efendi	i	Arn. Mūs.
3. Ali Haydar Efendi	i	Arn. Mūs.
4. Hafız İbrahim Efendi	i ii	Tr. I.T. U (Bk. 104)
(2) İŞKODRA		
5. Murtaza Efendi	i ii	Arn. Mūs.
6. Rıza Bey	i ii	Arn. Mūs.
7. Şakir Bey	i	/1909 Arn. Mūs.
(3) PREZRİN		
8. Abdülaziz	ii	Arn. I.T.
9. Hacı Destan Efendi	ii	Arn. I.T. U
10. Mehmet Emin Efendi	i	/1909 Arn. Mūs. U (Prezrin müftüsü)
11. Vehbi Efendi		Arn. Mūs.
12. Tefvik Nazif	ii	Arn. I.T.
13. Süleyman Şerif Efendi	i	Arn. Mūs. U
14. Prezrinli Yahya Bey	i	Arn. L.
(4) DEBRE		
15. Mustafa Basri Bey	i	Arn. L.
16. Şevket (Enön) Bey	i ii	Arn. L.
17. İsmail Bey	i	/1909 Arn. Mūs.
(5) DRAÇ		
18. Esad Paşa (Toptan)	i ii	1862/1919 Arn. Mūs. E. T. A.
(6) ELBASAN		
19. Hacı Ali Efendi	i	Arn. I.T. U.
20. Abdullah Mahir	i	/1909 Arn. Mūs.
21. Şevket Bey	ii	Arn. Mūs.

* i, 1908-1912; ii, Nisan 1912 - Ağustos 1912; iii, 1914 - 1918 tarihleri arasında; 1862/1919 gibi Doğum ölüm tarihin; Arn., Tr., ırk gurubunu; Mūs., Bağlı olduğu siyasi partiyi U, E.T.A. Meslekî veya sosyal durumu gösterir.

(7) BERAT

22. Aziz Paşa (Viryon)	i		Arn. L.	E, T.
23. İsmail Kemal Bey	i	1844/1919	Arn. L.	T, İ.
24. Sami Bey	ii		Arn. Müs.	
25. Süreyya Bey Vlorë	ii		Arn. Müs.	

(8) GÜRİCE

26. Filip Mişi Efendi	i ii		S.	Müs.
27. Şahin Taki Bey	i		Arn. L.	
28. Süleyman Bey	ii		Arn. Müs.	

(9) ERGİRİ

29. Despri Efendi	ii		Arn. Müs.	
30. Mamapulos Efendi	i		R. L.	
31. Müfid Bey	i ii		Arn. L.	

(10) SENİCE

32. Emir Bey	ii		Arn. Müs.	
33. Hasan Muhiddin Efendi	i		Arn. L.	

(11) SERFIÇE

34. Yorgi Boşo Efendi	i		R.	Sos.
35. Koço Dirizo	i	/1909	S ?	Müs.
36. Hariş Vamvaka Efendi	i		R. L.	M. (Avukat)
37. Ligor Efendi	ii		R.	Müs.
38. Osman Bey	ii		Tr.	I.T.

(12) YANYA

39. Dimitraki Kingos Efendi	i ii		R.	Müs.
40. Konstantin Sorla Efendi	i ii		R.	Müs.

(13) PREVEZE

41. Azmi Bey	i		Tr.	I.T. I (Bursa valisi)
42. Hamdi Bey	i		Arn. Müs.	

(14) PRİŞTİNE

43. Hüseyin Fuad Paşa	i		Arn. L.	T, A.
44. Mustafa Hamdi Efendi	i	/1909	Arn. I.T.	U (Priştine müftüsü)
45. Şaban Paşa	i		Arn. Müs.	T, E, A.
46. Volçetrinli Hasan Bey	i		Arn. L.	M (gazeteci)
47. Sava E endi Stoyanoviç	i		R. ?	L.

(15) ÜSKÜP

48. Aleksander Pavlos Efendi	i		R.	Müs.
49. Necip Draga Bey	i		Arn. L.	
50. Feodor Paskalef	ii		S.	Müs.
51. Pavlof Efendi	i ii		S.	Müs.
52. Aleksander Pavlos Efendi	i		R.	Müs.

53. İspiro Hacı Ristik Efendi ii ? I.T. U.
 54. Hoca Said Efendi i Arn. U.
 55. Ali Şefik Bey ii Arn. Müs.
 56. Yusuf Bey ii Arn. Müs.
- (16) MANASTIR
 57. Dimitroviç Efendi i ii S. Müs.
 58. Ali Fethi (Okyar) Bey ii Tr. I.T. T, A.
 59. Trayan Nali Efendi i ii R. L.
 60. Paņçodore Efendi i ii S. Sos.
 61. Mehmed Vasif Bey i ii Arn. L.
 62. Ali Vasfi Bey i Arn. Müs.
- (17) SELANIK
 63. Yorgaki Artas Efendi i R. L.
 64. Mehmet Cavid Bey i ii 1875/1926 Tr. I.T. I, M.
 65. Halil Bey ii Tr. I.T.
 66. Yorgi Huneyos Efendi i S. L.
 67. Emanuel Karasu Efendi i ii Mu. I.T. İş. (Bk. 130).
 68. Kıryako Koçuno Efendi ii R. Müs.
 69. Yurdan Nikolo Efendi ii S. Müs.
 70. Mustafa Rahmi (Evranos) Bey i ii 1874/1947 Tr. I.T. T, E, I.
 71. Dimitri Vlahof Efendi i S Sos. M (gazeteci)
- (18) SİROZ
 72. Boynof Efendi ii S. Müs.
 73. Haristo Dalçef Efendi i S. Sos.
 74. Derviş Bey i Tr. I.T.
 75. Yusuf Naşid Bey i Tr. L.
 76. Dimitri Dinga Efendi i ii R. Müs.
 77. Hulusi Bey ii Tr. Müs.
 78. İstoyan Haçef Efendi ii S. Müs.
 79. Midhat Şükrü (Bleda) Bey i 1874/1957 Tr. I.T. T, M (Bk: 82; 242)
- (19) DRAMA
 80. Ağah Bey i Tr. L.
 81. Rıza Bey i ii Tr. I.T. T.
 82. Midhat Şükrü (Bleda) Bey ii (Bk. 79, 242)
- (20) TAŞLIÇA
 83. Mehmet İzzet Paşa ii Tr. Müs. A
 84. Ali Vasfi Bey i Arn. L. A
- (21) GÜMÜLCİNE
 85. Hacı Adil (Arda) Efendi ii 1869/1935 Tr. I.T. İ.M (Avukat)
 86. Mehmed Arif Bey i ii Tr. I.T.
 87. Hasan Fehmi Efendi i Tr. Müs. U.

88. İsmail Haklı Bey i Tr. L. İ, M (avukat)
89. Müderris Mehmet Bey ii Tr. I.T. M (eğitimci)
- (22) DEDEAĞAÇ
90. Süleyman Bey i ii Tr. I.T.
- (23) GELİBOLU
91. Dimitriaki Fito Efendi iii R. Müs.
92. Trayan Narlı Efendi i ii Er. Müs.
93. Süleyman Bey iii Tr. I.T. (Bk. 90)
94. Hüseyin Ulvi Bey ii Tr. Müs.
- (24) TEKFURDAĞI
95. Adil Bey i (Bk. 85)
96. Agop Babikyan Efendi i 1865/1909 Er. M (avukat); İ (diplomat)
97. Agop Boyacıyan Efendi i ii Er. I.T.
98. Bedreddin Bey ii Tr. Müs.
99. Timestokli Efkalidis Efendi iii R. Müs.
100. Harun Hilmi Efendi iii Tr. Müs.
- (25) EDİRNE
101. Asım Bey i 1877/1909 Tr. Müs. E, M (avukat)
102. Faik Bey i ii iii 1870/19 ... Tr. I.T. A.
103. Emin Bey ii Tr. I.T.
104. Hacı İbrahim Bey iii Tr. (Bk. 4)
105. Mehmed Talat Bey i ii iii 1870/1921 Tr. I.T. İ (Sadrazam)
106. Rıza Tevfik Bölükbaşı Bey i 1869/1949 Tr. L. M (şair)
- (26) KIRKKİLİSE
107. Mustafa Arif (Kocabaş) Bey i 1872/1954 Tr. I.T.
108. Emrullah Efendi i ii 1858/1914 Tr. I.T. I, M (yazar)
109. Hoca Fehmi Efendi iii Tr. Müs. U
110. Ömer Naci Bey ii 1880/1916 Tr. I.T. A, M (gazeteci)
111. Rıza Bey iii Tr. Müs.
- (27) ÇATALCA
112. Süleyman Efendi ii Tr. I.T.
113. Tokidis Efendi iii R. Müs.
114. Dimitri Zafrapulos Efendi i R. L.
- (28) İSTANBUL
115. Mustafa Asım Efendi i Tr. I.T. U.
116. Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey i ii iii 1875/1957 Tr. I.T. M (gazeteci)
117. Salahattin Cimcoz Bey iii 1877/1947 Tr. I.T. M (Avukat, gazeteci)
118. Vitali Faraci Efendi i ii Mu. Müs.
119. Viktor Bey Çorbacıoğlu iii Mu. Müs.
120. Bedros Halaçyan Efendi i ii iii 1871/19 ... Er. I.T. İ, M (Avukat)
121. Haralambidis Efendi iii R. Müs.

122. Artas Efendi	ii		R. Müs.
123. Hayrullah Mübeydi Efendi	iii		Tr. Müs.
124. Haşım Bey	ii		Tr. I.T.
125. Tahir Hayrettin Bey	i		Tr. L. E, M (gazeteci)
126. Rıfat Paşa	i		Tr. I.T. I (diplomat)
127. Manyasizade Refik Bey	i	1853/1909	Tr. I.T. M (avukat, profesör)
128. İsmet Bey	iii	/1917	Tr. I.T. İ
129. Sahib Mollazade Osman Bey	iii		Tr. I.T. Ü
130. Emanuel Karasu Efendi	iii		Mu. (Bk. 67)
131. Kostantinidi Efendi	i		R. Müs. M (avukat)
132. Kozmide Efendi	i		R. L. İŞ, M (avukat)
133. Memduh Bey	ii		Tr. I.T. İ
134. Ahmed Nesimi Bey	i ii iii		Tr. I.T. İ
135. Orfanidis Efendi	ii iii		R. Müs.
136. Ahmed Rıza Bey	i	1859/1930	Tr. I.T. I, M (gazeteci)
137. Yağcı Şefik Bey	ii iii	1852/1915	Tr. I.T. İŞ (126'nın kardeşi)
138. Krikor Zohrab Efendi	i ii iii	1861/1916	Er. L. M (avukat)
139. Ali Fethi (Okyar) Bey	iii		(Bk. 58)

(29) İZMİT

140. Anastas Efendi	i ii iii		R. Müs.
141. İsmail Canpolat Bey	ii	1880/1926	Tr. I.T. I, A.
142. Ahmed Müfid Bey	i ii	1871/	Tr. Müs. İ
143. Hafız Rüştü Bey	i iii		Tr. L. İ
144. Ziya Bey	iii		Tr. Müs.

(30) BURSA

145. Hacı Adil (Arda) Efendi	iii		İ (Bk. 85, 95)
146. Hasan Refet (Canıtez) Bey	ii iii	1880/1946	Tr. I.T. İ
147. Ahmed Fevzi Efendi	ii iii		Tr. Müs.
148. Ömer Fevzi Efendi	i		Tr. Müs.
149. Hafız Ahmet Hamdi Efendi	i ii iii		Tr. L. U.
150. Hayri Bey	i		Tr. Müs.
151. Memduh Bey	iii		Tr. I.T.
152. Rıza Bey	ii iii		Tr. I.T. M (doktor)
153. Abdullah Sabri Efendi	i ii	1872/	Tr. Müs. U.
154. Bursalı Tahir Bey	i	1861/1926	Tr. I.T. A, M (yazar)

(31) ERTUGRUL (BİLECİK)

155. Hakkı Baha (Pars) Bey	ii	/1944	Tr. I.T.
156. Mehmet Sıtkı Bey	i		Tr. I.T.
157. Mehmed Sadık Bey	i ii iii		Tr. Müs.
158. Enver Bey	iii	/1915	Tr. Müs.
159. Şemseddin (Günaltay) Bey	iii	1833/1961	Tr. I.T. I, M (tarihçi)

(32) BİGA

160. Atif (Kamçıl) Bey	i ii	1884/1947	Tr. I.T. A
------------------------	------	-----------	------------

161. Arif İsmet Bey i /1911 Tr. I.T.
 162. Kazım Bey ii iii Tr. Müs.
 163. Timurcuzađe Mustafa Bey i Tr. Müs.
 164. Ali Rıza Bey i /1911 Tr. Müs.
- (33) KALE-İ SULTANİYE-ÇANAKKALE
 165. Mehmed Cavid Bey iii (Bk. 64)
- (34) LİMNİ
 166. Mihaikli Efendi i ii R. Müs.
- (35) MİDİLLİ
 167. Mihaikli Saltı Efendi i R. Müs.
 168. Panayot Bostani Efendi i R. Müs.
 169. Dimitraki Sava Efendi ii R. Müs.
- (36) SAKIZ
 170. Mihaikli Çelebidi Efendi i R. Müs.
 171. Apadyako Efendi ii R. Müs.
- (37) RODOS
 172. Teodor Kostantinidi i R. Müs.
- (38) MENTEŞE-MUĞLA
 173. Halil (Menteşe) Bey i ii iii 1874/1948 Tr. I.T. T, M (avukat)
 174. Hamza Efendi i Tr. Müs.
 175. Ali Haydar Bey ii 1878/1937 Tr. Müs. İ.
 176. Mansurizade Said Bey iii Tr. Müs.
- (39) DENİZLİ
 177. Gani Bey i ii Tr. I.T. A
 178. Ahmed Muhib Efendi i Tr. Müs. U
 179. Tefvik Rıştı Bey iii Tr. (T.R.Aras değil !)
 180. Sadık Efendi ii iii Tr. Müs.
- (40) AYDIN
 181. Emanuel Emanuelidi Efendi iii R. I.T.
 182. Kâzım Bey ii Tr. Müs.
 183. Yunus Nadi (Abaloğlu) Bey ii iii 1880/1945 Tr. I.T. E, M (gazeteci)
 184. İsmail Sıdkı Bey i Tr. L. İş (şarap işinde)
 185. Hocazade Süleyman Efendi i Tr. Müs. U
 186. Übeydullah (Hatipoğlu) Efendi i ii 1857/1937 Tr. I.T. U, M (gazeteci)
 187. Veli (Saltıkçı) Bey Efendi iii 1880/1935 Tr. Müs. İ
- (41) İZMİR
 188. Aristidi Paşa i R. I.T. İş, E.
 189. Emanuel Emanuelidi Efendi i ii (Bk. 181)
 190. Vahan Bardızbanyan Efendi ii Er. Müs.
 191. Onnik İhsan Efendi iii Er. Müs. İ, M (ziraatçı)
 192. İstefan İspartalyan Efendi Er. Müs.

193. Karolidi Efendi	i ii	R. Müs. M (Tarih profesörü)
194. Musa Kâzım Bey	ii 1881/1930	Tr. I.T. İ, M (avukat)
195. Nesim Masliyah Efendi	i ii iii	Mu. I.T. İs. (İttihat gazetesinin)
196. Vangil MiMaroğlu Efendi	iii	R. Müs.
197. Mustafa Rahmi (Köken) Bey	iii 1881/	Tr. I.T. İ
198. Mehmet Seyyid Bey	i ii iii 1866/1925	Tr. I.T. M (avukat)
199. Mehmet Said Efendi	i	Tr. Müs.
200. Simonoğlu Simonaki Efendi	iii	R. Müs.
201. Ubeydullah (Hatipoğlu) Efendi	iii	(Bk. 196)

(42) SARUHAN - MANİSA

202. Mustafa Fevzi Efendi	ii iii 1880/1933	Tr. I.T. U, M (avukat)
203. Haydar Bey	i ii iii	Tr. I.T.
204. Hüseyin Kazım Bey	ii 1870/1934	Tr. I.T. İ, M (gazeteci)
205. Mustafa İbrahim Efendi	iii	Tr. Müs.
206. İlhami Bey	i	Tr. Müs.
207. Mehmed Sabrı (Toprak) Bey	ii iii 1877/1938	Tr. I.T. İ
208. Mensurizade Mehmed Said	i ii	(Bk. 176)
209. Şekib Bey	i	Tr. Müs. İş

(43) KARESİ - BALIKESİR

210. Hasan Ferhad Bey	ii iii	Tr. I.T.
211. Hacı Ali Galib Bey	i ii iii	Tr. Müs. U, M (gazeteci)
212. Muharrem Hasbi Efendi	i	Tr. Müs.
213. Abdülaziz Mecdi (Tolon) Efendi	i	Tr. Sos. U
214. Mehmed Vehbi (Bolak) Bey	ii iii 1881/1958	Tr. I.T. İ
215. Hüseyin Kadri Bey	ii iii	Tr. I.T.
216. Hüseyin Haşım Bey	iii 1874/	Tr. I.T. İ
217. Konstantin Savopulos Bey	i ii iii /1918	R. Müs.
218. Şefik Bey	i	Tr. Müs. İ, M (avukat)
219. İbrahim Vasfi Efendi	i	Tr. L. İ (1919, bakan)

(44) KÜTAHYA

220. Hacı Hafız Abdullah Efendi	iii	Tr. Xüs. U.
221. Abdullah Azmi Efendi	i ii iii 1868/1937	Tr. I.T. U, M (avukat)
222. Hatibzade Ahmed Cemal	i ii 1871/1928	Tr. Müs. İ
223. Ahmed Ferid (Tek) Bey	i 1877/1972	Tr. I.T. A, İ, M (gazeteci, diplomat)
224. Mustafa Saffet Paşa	i	Tr. Müs.
225. İbrahim Efendi	iii	Tr. Müs. A
226. Yenibahçeli Nail Bey	ii /1926	Tr. İ.T. A
227. Sadık Bey	ii iii	Tr. Müs.
228. Hasan Tahsin (Aynı)	i	Tr. Müs. İ, M (İktisat prof.)

(45) KARAHİSARI SAHİB - AFYON

229. Ahmet Ağaoğlu Bey	iii 1869/1939	Tr. I.T. M (yazar)
230. Rıza Paşa	i iii /1915	Tr. I.T. A

231. Hacı Ahmed Efendi ii Tr. Müs. U.
 232. Hoca Kamil Efendi i ii iii Tr. Müs. U.
 233. Salim Efendi i ii iii Tr. Müs. U.
 (46) İSPARTA
 234. Cudi Efendi iii Tr. Müs. U.
 235. Mahmud Esad Efendi iii 1857/1947 Tr. I.T. İ,M(avukat,maliyeci)
 236. Mehmed Bey iii /1914 Tr. Müs.
 237. Eşref Bey i ii Tr. Müs.
 238. Mustafa Hakkı Bey ii iii Tr. Müs.
 239. Süleyman Sami Efendi i Tr. Müs.
- (47) BURDUR
 240. Mustafa Atif (Bayındır) iii 1882/19 Tr. I.T. İ
 241. Seyyid Haşim Bey iii /1917 Tr. I.T. İ,M(avukat-Bk.501)
 242. Midhat Şükrü (Bleda) Bey iii (Bk. 79, 82)
 243. Galip Paşa ii Tr. Müs.
 244. Ömer Lütfi Efendi i Tr. L.
- (48) ANTALYA
 245. Hamdullah Emin Paşa iii Tr. Müs. T, E
 246. Mehmed Hamdi (Yazır) Efendi i 1878/1942 Tr. L. U,M(eğitimci)
 247. Fuad Hulusi (Demirelli Bey) iii 1876/1955 Tr. I.T. İ (Bk. 514)
 248. İdris Bey ii Tr. Müs.
 249. Münir Bey ii Tr. Müs.
 250. Ebüzziya Tevfik Bey i 1849/1913 Tr. L. İ,İş,M(yazar)
- (49) KASTAMONU
 251. Hüsnü Bey ii Tr. Müs.
 252. Ahmed Mahir Efendi i ii iii 1860/1925 Tr. I.T. U,M(avukat)
 253. İzzet Molla Efendi iii /1916 Tr. Müs. U
 254. Sahibmollazade İsmail Bey iii Tr. Müs. U.
 255. Yusuf Kemal (Tengirşek) i 1878/ Tr. I.T. İ(diplomat),M(av.)
 256. Necmeddin Molla (Kocataş) i ii iii 1875/1949 Tr. I.T. U,İ,M(avukat-bakan)
 257. İsmail Mahir Efendi i ii iii /1916 Tr. I.T. U.
 258. Rüşdü Bey iii Tr. Müs.
 259. Ahmed Şükrü Efendi i iii /1926 Tr. I.T. İ (eğitimci)
- (50) BOLU
 260. Hacı Abdülvehab Efendi i Tr. Müs. U.
 261. Hacib Bey i ii /1928 Tr. L. A.
 262. Necati Bey iii Tr. Müs.
 263. Rıfat Kamil (Madenci) Bey ii iii 1886/19 Tr. I.T. U,İ
 264. Şerefettin Bey i Tr. Müs.
 265. Mustafa Zeki Efendi i ii iii Tr. Müs.
 266. Yusuf Ziya (Özenci) Efendi ii iii Tr. I.T.

(51) ÇANKIRI

267. Mehmed Sabri	ii iii	/1914	Tr. I.T.
268. Mustafa Nedim Bey	iii	/1918	Tr. Müs.
269. Mehmed Behçet Bey	i iii	1864/	Tr. I.T. M (avukat)
270. Fazıl Berki Bey	iii		Tr. Müs. M (doktor)
271. Hacı Mustafa Tevfik Efendi	ii	1858/1931	Tr. Müs. U

(52) ANKARA

272. Atıf (Kamçıl) Bey	iii		(Bk. 160)
273. Halil Halid Bey	ii		Tr. I.T. İ (diplomat)
274. Hilmi Efendi	iii		Tr. Müs.
275. Kasım Efendi	i		Tr. Müs.
276. Mahir Said Bey	i		Tr. L. İ
277. Hacı Taib Efendi	iii		Tr. Müs. U
278. Ömer Mümtaz Bey	iii	1859/1925	Tr. Müs. M (avukat)
279. Hacı Mustafa Efendi	i ii		Tr. I.T. U.
280. Nüsret Bey	ii		Tr. I.T.
281. Mehmet Talât (Sönmez) Bey	i ii	1875/	Tr. I.T. İ

(53) KOZAN

282. Hamparsun Boyacıyan Efendi			Er. Sos.
283. Ali İlmi Efendi	ii		Tr. Müs.
284. Matyos Nalbandiyan Efendi	iii		Er. Müs.

(54) KONYA

285. Mehmed Emin Efendi	i ii		Tr. Müs.
286. Mustafa Şeref (Özkan) Bey	iii	1884/1948	Tr. I.T. İ (Bk. 315)
287. Hamdi Bey	iii		Tr. I.T.
288. Ali Haydar Bey	iii		Tr. Müs.
289. Ali Kemali Bey	ii		Tr. Müs.
290. Mustafa Efendi	i		Tr. Müs.
291. Ali Rıza Efendi	iii		Tr. Müs.
292. Mehmet Rıza Bey	ii		Tr. Müs.
293. Hacı Salim Efendi	i		Tr. L.
294. Şâkir Bey	iii		Tr. Müs.
295. Müftüzâde Tevfik Bey	iii		Tr. Müs. U.
296. Mehmed Vehbi Efendi	i	1862/	Tr. Müs. M (öğretmen)
297. Ömer Vehbi Efendi	ii		Tr. Müs.
298. Şeyh Zeynelabidin Efendi	ii i		Tr. L. U.

(55) İÇEL

299. Mahmud Bayram Efendi	i		Tr. Müs. U.
300. Hafız Emin (İnankor) Bey	ii iii	1876/1944	Tr. I.T. U, İ

(56) MERSİN

301. Arif Hikmet Bey	i	/1910	Tr. Müs.
302. Abdülhalim Bey	i		Tr. Müs.
303. Sadık Paşa	ii iii		Tr. Müs. A, E, T

(57) NİĞDE

304. Ananyas Efendi	ii iii	R.	Müs.
305. Fahreddin Efendi(Kurtoğlu ?)	i	Tr.	Müs. E.
306. Ürgüplü Mustafa Hayri Bey	i ii iii 1876/1921	Tr.	I.T. T,U,M(avukat)
307. Ebulula Mardin Bey	iii 1881/1957	Tr.	I.T. U,T,M (hukukçu)
308. Muhiddin Bey	i ii iii	Tr.	Müs.
309. Yorgaki Efendi	i	R.	Müs.

(58) KAYSERİ

310. Ali Galib Bey	ii 1872/	Tr.	L. A, M(ziraatçı),İş
311. Hacı Kasım Efendi	i	Tr.	L. U.
312. Ömer Mümtaz Bey	i iii	Tr.	L.
313. Ahmed Rifat Bey	ii 1885/	Tr.	I.T. M (avukat)
314. Karabet Tomayan Efendi	iii	Er.	Müs. Papaz.
315. Mustafa Şeref (Özkan) Bey	iii		(Bk. 286)

(59) KIRŞEHİR

316. Ali Rıza Efendi	i ii iii	Tr.	Müs.
317. Mahmud Mahir Efendi	i ii iii	Tr.	Müs.

(60) YOZGAT

318. Edib Bey	i	Tr.	Müs.
319. Hayrullah Efendi	i	Tr.	Müs.
320. Kasım Nuri Efendi	iii	Tr.	Müs.
321. Münir Bey	ii	Tr.	I.T.
322. Kınacızade Şakir Bey	ii iii 1875/1940	Tr.	I.T. U, İş.

(61) ÇORUM

323. Ali Münir (Çağıl) Bey	i ii iii	Tr.	I.T. I
324. Azmi Bey	iii	Tr.	I.T. İ (41 ?)
325. Ahmed Muhiddin Bey	iii	Tr.	I.T. M (gazeteci)
326. Hamdi Bey	ii	Tr.	I.T.
327. İsmet (Eker) Bey	iii	Tr.	Müs.
328. Ali Osman Efendi	i ii 1876/	Tr.	I.T. İ (eğitimci)(Bk.568)

(62) SİNOP

329. Hacı Hasan Fehmi Efendi	i ii iii	Tr.	I.T. U.
330. İsmail Hakkı Bey	ii	Tr.	I.T. A
331. Ömer Lütfi (Yasan) Bey	iii 1880/1956	Tr.	Müs. A
332. Rıza Nur Bey	i 1879/1942	Tr.	L. M (doktor)

(63) CANIK - SAMSUN

333. Abdullah Bey	i	Tr.	Müs. M (avukat)
334. Süleyman Necmi(Selman) Bey	i ii 1871/1943	Tr.	I.T. U,İ
335. Mehmed Ali Bey	i	Tr.	Müs.
336. Hakkı Bey	ii	Tr.	Müs.
337. Hacı Ahmed Hamdi Efendi	i ii	Tr.	Müs. U
338. Mustafa Nail Bey	i	Tr.	I.T. İ (bakan)
339. Said Efendi	i	Tr.	I.T.

340. Osman Bey	iii		Tr.	Müs.
341. Nihad Bey	iii		Tr.	İ I.T. (polis)
342. Amizade Talât Bey	ii iii		Tr.	I.T.
343. Todoraki Efendi	iii		R.	Müs.
(64) AMASYA				
344. İsmail Hakkı (Mumcu) Paşa	i iii	1880/1945	Tr.	L. İ
345. Dr. Asım (Sirel) Bey	iii	/1915	Tr.	Müs. M (doktor)
346. Cudi Efendi	i		Tr.	Müs. U.
347. Arif Fazıl Efendi	i ii iii		Tr.	I.T. U.
348. Nazif (Aktın) Bey	iii		Tr.	Müs.
349. Hacı Mustafa Efendi	ii		Tr.	Müs. U.
350. Hasan Rasim Efendi	ii		Tr.	Müs.
(65) TOKAT				
351. Mustafa Fehmi Bey	iii		Tr.	Müs.
352. Mustafa Haki(Hakkı?) Efendi	i		Tr.	Müs.
353. Hattatzade İsmail Paşa	i		Tr.	Müs. E, T.
354. Hacı Kâmil Efendi	ii iii		Tr.	Müs. U.
355. Hoca Mustafa Sabri Efendi	i	1870/1954	Tr.	L. U (Şeyhülislam)
356. Şakir Bey	ii		Tr.	Müs.
357. Tahsin Rıza Bey	ii iii		Tr.	Müs.
(66) SIVAS				
358. Dikran Barsamyan Efendi	iii		Er.	Müs.
359. Nazaret Dagavaryan Efendi	i		Er.	L. M (ziraatçı)
360. Emin Edip Efendi	ii iii		Tr.	Müs.
361. Mustafa Ziya Bey	i ii		Tr.	Müs.
362. Dr. Hüsnü Bey	i ii		Tr.	Müs. M (doktor)
363. Dr. Paşayan	ii		Er.	Müs. M (doktor)
364. Büyükhocazade Rahmi Bey	iii	1878/1934	Tr.	Müs. U,M (öğretmen)
365. Rasim (Başara) Efendi	iii	1884/	Tr.	I.T.
366. Dr. Ömer Şevki Bey	i ii iii		Tr.	Müs. M (doktor)
367. Ahmed Şükrü Efendi	i		Tr.	L. İ
(67) MARAŞ				
368. Şevketzâde Abdülkadir Efendi	iii		Tr.	Müs.
369. Hacı Evliya Efendi	ii		Tr.	Müs. U.
370. Hasan Fehmi Efendi	i ii		Tr.	Müs.
371. İsmail Hakkı Bey	iii	1887/1936	Tr.	I.T. İ,M (ziraatçı)
372. Agop Hiralakyan Efendi	iii		Er.	Müs.
373. Mehmed Şükrü Bey	i		Tr.	Müs.
374. Vahan Efendi	i		Er.	Müs.
(68) ADANA				
375. Ali Münif (Yeğena) Bey	i	1874/1950	Tr.	I.T. İ (Bk. 488)
376. Abdullah Bey	i		Tr.	Müs.
377. Abdullah Faik Efendi	ii		Tr.	Müs.

378. Subhi Paşa iii Tr. Müs.
- (69) DÖRTYOL (CEBELİBEREKET)
379. Mehmed Reşid Bey i Tr. Müs.
380. Hasan Sezai Bey ii iii Tr. Müs.
- (70) GAZİANTEP - (Antep)
381. Hacı Mustafa Efendi iii Tr. Müs. U.
382. Hüseyin Fazıl Bey iii Tr. Müs.
383. Ali Cenani Bey iii Tr. Müs. T, E (Bk. 492)
- (71) URFA
384. Ömer Edip Bey ii iii Tr. Müs.
385. Mehmed Nedim Bey i Tr. Müs.
386. Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi i ii iii /1950 Tr. I.T. U.
- (72) MARDİN
387. Sırrızâde Ali Rıza iii /1914 K. Müs.
388. İhsan Bey iii Tr. Müs.
389. Hasan Lâmi Bey ii Tr. Müs. (Bk. 465)
390. Mustafa Efendi iii Tr. Müs.
391. Said Bey i ii Tr. Müs.
- (73) DİYARBAKIR
392. Pirincizade Arif Bey i K. Müs. T, E
393. Pirincizade Fevzi Bey i ii iii /1909 K. Müs. T, E
394. Mehmed Zülfi (Tigrel) Bey ii iii 1876/1940 Tr. I.T.
- (74) SİVEREK
395. Diyarbekirli İsmail Hakkı Bey ii 1870/1922 Tr. I.T. İ
396. Nurettin Bey i Tr. Müs.
397. İbrahim Vehbi Bey iii Tr. I.T. E, T.
- (75) ERGANİ
398. İstefan Çıracıyan Efendi i ii iii /1916 Er. Müs.
399. Mehmed Reşit Paşa iii 1868/1923 Tr. I.T. E, I.
400. Kâmil Efendi iii Tr. Müs.
401. İbrahim Efendi i Tr. Müs.
402. Ziya Bey ii Tr. Müs.
- (76) MALATYA
403. Osman Avni Bey ii Tr. Müs.
404. Ahmed Hamid Bey i /1911 Tr. Müs.
405. Keşşaf Efendi i iii Tr. Müs.
406. Hâşim Bey iii Tr. Müs.
407. Mehmed Tevfik Efendi i ii Tr. Müs.
- (77) ELAZIG (Memuretalaziz)
408. Asım Bey i Tr. Müs.

409. Hacı Mehmed Said Efendi	iii		Tr. Müs. U.
410. Hacı Mehmed Nuri Efendi	i ii iii		Tr. Müs. U.
411. Osman	ii		Tr. Müs.
412. Hacı Ziyaeddin Bey	i		Tr. Müs. U.
413. Esperzade Mustafa Saffet Efendi	ii iii	1866/1929	Tr. Müs. E, T.
(78) TUNCELİ (Dersim)			
414. Ömer Lütfi Fikri Bey	i	1872/1922	K. L. M (avukat-gazeteci)
415. Mehmed Nuri Bey	iii		Tr. Müs.
416. Salim Efendi	ii		Tr. Müs.
(79) ERZİNCAN			
417. Osman Feyzi Efendi	i		Tr. Müs.
418. Halet (Sağıröğlü) Bey	ii iii	1890/1951	Tr. I.T. T, E
(80) KARAHİSARİŞARKI			
419. Ömer Feyzi Efendi	i ii		Tr. L.
420. Ali Muammer Raşit (Sevig)	iii	1885/	Tr. Müs. İ, M (hukukçu)
421. Zihni Efendi	iii	/1915	Tr. Müs. U.
422. Serdarzade Mustafa Efendi	i ii		K(?) Müs.
423. Kuvanoğlu Yanko Efendi	iii		R. Müs.
(81) GÜMÜŞHANE			
424. Hasan Fehmi (Ataç) Bey	ii iii	1879/	Tr. I.T.
425. Hayri Efendi	i ii		Tr. Müs.
426. İbrahim Lütfi Paşa	i		Tr. Müs.
427. Veysel Rıza Bey	iii	1873/1924	Tr. Müs. (424'ün eniştesi)
(82) TRABZON			
428. Mehmed Emin Efendi	i		Tr. Müs.
429. Mahmud İmameddin	i	/1910	Tr. Müs.
430. Falcızâde Mahmud	i		Tr. Müs.
431. Eyüboğlu İzzet Bey	i ii		Tr. Müs. M (hukukçu)
432. Nemlizâde Hacı Osman	ii		Tr. Müs. U.
433. Matyo Kofidi Efendi	i ii iii		R. Müs.
434. Mahmud Bey	iii	/1918	Tr. Müs.
435. Mahmud Mazhar Bey	i		Tr. L.
436. Hafız Mehmet Bey	ii iii		Tr. I.T. U, M (hukukçu)
437. Mahmud Memduh	ii		Tr. Müs.
438. Ali Naki Efendi	i	1842/1913	Tr. Müs. 1908 meclisindeki en yaşlı mebus
439. Ali Osman (Güley) Bey	i ii iii	1868/	Tr. I.T. İ
440. Naci Bey	iii	1851/1920	Tr. Müs. İ, M (yazar)
441. Servet Bey	ii iii		Tr. I.T. İ
442. Yorgi Efendi	iii		R. I.T.

(83) RİZE (LAZİSTAN)

443. Ahmed Paşa i ii Tr. Müs. A, E, T.
 444. İbrahim Ferid Efendi i Tr. Müs. A.
 445. Ziya Molla Bey ii iii Tr. I.T.
 446. Süleyman Sudi Bey iii 1880/ Tr. I.T.

(84) ERZURUM

447. Hacı Lütfullah Efendi ii Tr. Müs. U.
 448. Osip Mededyan Efendi iii Er. Müs.
 449. Karakın Pastırmacıyan Efendi i ii Er. Müs.
 450. Raif (Dinç) Efendi ii iii 1874/1949 Tr. I.T. I
 451. Vartkes (Serengülyan) Efendi i ii iii /1916 Er. Müs.
 452. Seyfullah Efendi i iii Tr. L.
 453. Şaban Efendi ii Tr. Müs.
 454. Şevket Bey i Tr. L.
 455. Hüseyin Tosun Bey ii iii Tr. Müs.
 456. Hafız Ahmet Ziya Bey i iii 1853/1924 K. Müs. U, M (hukukçu)

(85) BİNGÖL (Genç)

457. Mehmed Emin Bey i ii iii /1918 Tr. Müs.
 458. Mehmet Ali Bey iii Tr. Müs.

(86) BAYAZIT

459. Mehmet Şefik Bey iii Tr. Müs.
 460. Süleyman Sudi Efendi i ii (Bk. 446)

(87) MUŞ

461. Kegam Dergarabetyan Efendi i ii iii /1918 Er. Müs.
 462. Hacı İlyas Sami Efendi i ii iii 1879/ Tr. I.T. I

(88) BİTLİS

463. Arif Efendi i Tr. Müs.
 464. Mmas Çıraz Efendi iii Er. Müs. I.
 465. Hasan Lami Efendi iii (Bk. 389)
 466. Nusret Sadullah Bey ii 1867/ Tr. Müs. U,M(diplomat)

(89) VAN

467. Tevfik Efendi i Tr. Müs.
 468. Dr. Midhat ii Tr. Müs. M (doktor)
 469. Vahan Papazyan Efendi i ii iii /1916 Er. Müs.
 470. Asaf (Doras) Bey iii Er. Müs.
 471. Virmiyân Efendi ii iii /1916 Er. Müs.

(90) SİİRT

472. Abdürrezak Efendi i Tr. Müs.
 473. Şeyh Nasreddin Efendi iii K. Müs.
 474. Nazım Bey ii Tr. Müs.

(91) ZOR

475. Hızır Lütfi Efendi i Tr. Müs.
476. Mehmet Nuri Efendi ii iii Tr. Müs.

(92) HAKKARİ

477. Mehmed Hamza Bey iii 1873/1921 Ar.? Müs. I (Bk. 615)
478. Münib Bey iii Tr. Müs. Müntefik müsteşarı
479. Seyyid Taha Efendi i Ar. Müs. U.

(93) HALEP

480. Türkmenzade Ahmed Efendi iii Tr. Müs.
481. Sadık Bey ii Ar.? Müs.
482. Baha Efendi ii Ar.? Müs.
483. Meri Paşa i Ar. Müs. E, T, İ
484. Emrizade Mehmet Bahaeddin Bey i /1910 Ar. Müs. E, T.
485. Bahri Bey ii Ar.? Müs.
486. Rifat Bey (Bereketoğlu) i /1910 Ar.? L, T, E.
487. Emrizade Beşir Efendi i iii /1917 Ar. Müs. T, E.
488. Ali Münif (Yegane) Bey iii Tr. (Bk. 375)
489. Gazizade Şeyh Beşir Efendi Ar. Müs. E, U.
490. Halebli Mustafa Bey i Ar. I.T. İ
491. Artin Boşgezenyan Efendi i ii iii Er. I.T.
492. Ali Cenani Bey i ii Tr. (Bk. 383)
493. Hamid Bey ii iii Ar.? Müs.
494. Abdül Na i Paşa i Ar. L. E, İ (Hac muhafızı)
495. Mesut Efendi i Ar. Müs.

(94) LAZİKİYE

496. Mehmet Arslan Bey i /1910 Ar. I.T. T, E.
497. Emir Adil Arslan Bey i Ar. L. T, E, I (diplomat)
498. Abdülvahid Harun Efendi ii iii Ar. Müs. E, T.

(95) HAMA

499. Vasfi Atası Efendi iii Ar. Müs. U (Humus müftüsü.
nün oğlu)
500. Halid el-Berazi Bey i ii Ar. L. T.
501. Seyyid Haşim Bey ii Tr. I.T. (Bk. 241)
502. Abdülkadir Hüsnü Geylani Efendi iii Ar. Müs. U, T.
503. Abdülhamid Zehravi Efendi i 1871/1916 Ar. L. M (gazeteci)

(96) HUMUS

504. Mustafa bin Kaddave Bey i Ar. Müs.
505. Mehmed Şefik Bey ii 1876/ Tr. I.T. T, I.

(97) HAVRAN

506. Emir Şekip Arslan Bey iii Ar. Müs. T, E.
507. İsmail Hariri Bey ii Ar. Müs.
508. Saadeddin Efendi i iii Ar. Müs.
509. Reşid Tali Bey ii 1873/1924 Ar. I.T. E, İ

(98) CEBELİLÜBNAN

510. Arslanzade Emir Adil Bey iii 1889/ Ar. L. E, T, İ.
 511. Şihabzade Emir Haris Bey iii Ar. Müs. E.
 512. Ramizade Reşid Bey iii Ar. Müs. E.

(99) TRABLUSŞAM

513. Mehmet Cisri ii Ar. Müs.
 514. Fuad Hulusi (Demirelli) Bey i 1876/1955 Tr. I.T. (Bk.247)
 515. Saadullah Molla Bey ii iii Ar. Müs. U.
 516. Osman Paşa el-Muhammed iii Ar. Müs.

(100) BEYRUT

517. Süleyman Bustani Efendi i Ar. Müs. E, M.(yazar)
 518. Kâmil el-Esad Efendi i ii iii Ar. I.T. T. (Alevî)
 519. Muharrem Misbah ii Ar. Müs.
 520. Mişel Sersak Efendi iii Ar. Müs.
 521. Rıza es-Sulh Bey i 1860/1933 Ar. L. E, İ
 522. Selim Ali Selam Bey iii Ar. Müs.

(101) AKKA

523. Esad Tevfik E-endi i ii Ar. L. M (gazeteci)
 524. Abdülfettah el-Saadi Efendi iii Ar. Müs.

(102) ŞAM

525. Çuhadarzade Süleyman i Ar. Müs. E.
 526. Abdurrahman Efendi i ii Ar. Müs. T, İ
 527. Mehmed Eclani Efendi i /1911 Ar. Müs. T, E.
 528. Şükrü el-Esali Bey i 1878/1915 Ar. L. İ.
 529. Emir Ali Paşa iii 1860/1917 Ar. L. T.
 530. Sami Paşa iii 1875/ Ar. Müs. T, İ.
 531. Avni Bey iii Ar. Müs.
 532. Emin Bey ii Ar. Müs.
 533. Rüşdü el-Şema Bey i /1916 Ar. L. İ.
 534. Faris el-Huri Bey iii 1879/ Ar. Müs. M(avukat), I(dipl.)
 535. Şefik Bey [al-Azm] iii Ar. Müs.
 536. Mehmet Fevzi Paşa ii iii Ar. I.T. E, T.
 537. Bedii el-Müeyyed Bey iii 1870/ Ar. I.T. E, T.
 538. Şefik el-Müeyyid Bey i /1915 Ar. L. İ.
 539. Abdülmuhsin Üstüvani ii Ar. Müs. E.

(103) NABLUS

540. Emin Abdülhadi Efendi iii 1878/ Ar. Müs. İ.
 541. Tevfik Hammad Efendi iii Ar. Müs.
 542. Ahmed Hammaş Efendi i Ar. Müs.
 543. Haydar Tufan ii Ar. Müs.

(104) KUDÜS

544. Ahmed Arif ii Ar. Müs.
 545. Ruhi el-Halidi Bey i ii Ar. Müs. E, T

546. Said el-Hüseyini Bey	i	iii	Ar.	L.	E, T.
547. Tahir el-Hüseyini Bey	i		Ar.	Müs.	E, T.
548. Feyzi el-Alami Efendi		iii	Ar.	Müs.	T, E, İ.
549. Ragıp Naşasıbi Bey		iii	Ar.	L.	E, M(mühendis)
550. Osman Bey	ii	1879/	Ar.?	Müs.	
551. Hafız es-Said Efendi	i		Ar.	L.	U, M(gazeteci)
(105) KEREK					
552. Mehmed el-Eyubi	ii	1876/	Ar.	Müs.	E, İ.
553. Tevfik el-Mecali Efendi	i	iii	Ar.	Müs.	E.
(106) HİCAZ					
554. Hasan Şeybi Efendi	i		Ar.	L.	(Bk. 597)
555. Şerif Abdullah Efendi	i	1882/1951	Ar.	L.	(Mekke Emirinin oğlu, Ürdün Kralı ; Bk. 596)
(107) CİDDE					
556. Şerif Faysal Efendi	ii	iii	1883/1933	Ar.	L. (Mekke Emirinin oğlu, Irak Kralı)
557. Kasım Zeynel Efendi	i		Ar.	L.	U.
(108) ASİR					
558. Seyyid Abdülvehab Efendi		iii	Ar.	Müs.	U.
559. Şeyh Ahmed Efendi	i		/1910	Ar.	Müs. U.
560. Ferrac Said Bey	i		Tr.	Müs.	
561. Seyyid Yusuf Fazıl Bey	ii	iii	Ar.	Müs.	U.
562. Ali bin Hasan Efendi	i		Ar.	Müs.	
563. Ali Haydar Bey		iii	Ar.	Müs.	
564. Hüsameddin Bey	ii		Tr.?	Müs.	
(109) TAİZ					
565. Seyyid Ahmed Paşa		iii	Ar.	Müs.	U.
566. Tahir Feyzi Bey		iii	Tr.?	Müs.	
567. Ebubekir Haddad Efendi		iii	Ar.	Müs.	
568. Ali Osman Efendi		iii	1876/	Tr.	I.T. (Bk. 328)
569. Şeyh Salih Senidar Efendi	i		Ar.	Müs.	U, E.
570. İsmail Gurbani Efendi		iii	Ar.	Müs.	
(110) SANA					
571. Seyid Hüseyin Abdülkadir Bey		iii	Ar.	Müs.	İ.
572. Seyid Ahmed Bey		ii	Ar.	Müs.	
573. Hüseyin el-Hilali		i	Ar.	Müs.	
574. Seyid Ahmed Cenani Bey		i	Ar.	Müs.	
575. Nuri Bey		ii	Tr.	Müs.	
576. Seyid Ahmed Habani Bey		iii	Ar.	Müs.	
577. Seyid Ali bin Hüseyin Efendi	i		/1910	Ar.	Müs. E, U.
578. Hüseyin İbn Ali Efendi	i		1856/1931	Ar.	L. E, U (Mekke Emiri)

579. Seyyid Hüseyin Efendi ii Ar. Müs.
580. Seyyid Ali İbrahim Efendi ii iii Ar. Müs.
581. Seyyid Ahmed Yahya
el-Keysi Efendi i ii iii Ar. Müs.
582. Kadı Mehmet Makhafi Efendi i iii Ar. Müs.
583. Seyyid Ali Muta Efendi i Ar. Müs.
- (111) HUDEYDA
584. Seyyid Mehmed Abdurrahman i Ar. Müs.
585. Mahmud Nedim Bey i Tr. Müs. İ.
586. Abdurrahman Behkali Efendi iii Ar. Müs.
587. Mustafa Fehmi Bey ii iii Tr. Müs.
588. Hıfzi Bey ii iii Tr(?) Müs.
589. Hakkı İlhami Bey ii iii Tr(?) Müs. İ.
590. Hadi el-Rezak Efendi i Ar. Müs.
591. Tahir Recep Bey i Tr(?) Müs.
592. Zühdü Bey i ii iii— Tr(?) Müs. İ.
593. Hasan Rıza Paşa iii /1917 Tr. I.T. A
594. Seyid Yahya Paşa ii Ar. Müs.
595. Ali Suvayd Efendi i Ar. Müs.
- (112) MEKKE
596. Şerif Abdullah Efendi ii iii Ar. L. (Bk. 555)
597. Hasan Şeybi Efendi ii iii Ar. L. (Bk. 554)
- (113) MEDİNE
598. Memun Berri iii Ar. Müs.
599. Seyid Ahmed Sefi Efendi iii Ar. Müs.
600. Abdülkadir Haşmi Efendi i Ar. Müs.
- (114) BASRA
601. Züheyrzade Abdullah ii Ar. Müs. T, E.
602. Abdürrezak Bey iii Ar. Müs.
603. Züheyrzade Ahmet Paşa i /1910 Ar. Müs. T, E.
604. Karataşzade Abdülvehap Paşa i ii Tr(?) Müs. T.
605. Süleyman Fevzi iii Ar. Müs. İ.
606. Babanzade Ahmed Naim Bey ii iii 1873/1934 K. I.T. E, İ.
607. Seyyid Talip ibn Recep Bey i ii iii Ar. Müs. E, U.
608. Mehmet Hilmi Bey iii /1914 Tr(?) Müs.
609. Hacı İsa Ruhi Efendi iii Ar. Müs.
610. Abdullah Saib Bey iii Ar. Müs.
- (115) MÜNTEFİK
611. Refet Efendi i 1910 Ar. Müs.
612. Ferit Paşazade
Abdülmuhsin Bey i ii iii Ar. I.T. T, E
613. Cemil Bey ii Tr. Müs.

614. Maruf Erhesafi Efendi	iii		Ar. Müs.
615. Mehmed Hamza Bey	ii	1873/1921	Ar(?) Müs. (Bk. 477)
616. Hızır Efendi	i		Tr. Müs.
617. Kureyş Efendi	iii		Ar. Müs. (Bk. 629)
(116) DİVANIYE			
618. Süleymanbeyzâde Halid Bey	iii		Ar. Müs. E, T.
619. Ali Hâyardar Midhat Bey	iii		Tr. Müs. (Mithat Paşa'nın oğlu)
620. Seyyid Mustafa Efendi	i		Ar. Müs.
621. Cebecizâde Fuad Bey	iii		Tr. Müs.
622. Dr. Sâmî Bey	iii		Tr. Müs. M (doktor)
623. Şevket Paşa	i	/1916	Ar. Müs. İ (Bk. 639)
624. İsmail Hakkı Bey	ii		Ar. Müs.
(117) AMMARE			
625. Abdülkerim Bey	iii		Ar. Müs.
626. Mehmed Selim	i		Ar. Müs.
627. Abdülmecid Bey	i	iii	Ar. Müs.
628. Hüseyin el-Alvan	i		Ar. Müs.
629. Kureyş Efendi	i		Ar. Müs. (Bk. 617)
630. Şükrü Efendi	iii		Tr(?) Müs.
(118) KERBELA			
631. Abdülmehdi Efendi	i	iii	/1915 Ar. Müs.
632. Sami (Çölgeçen) Bey	iii	1878/1935	Tr. I.T. A, I (diplomat)
633. Fuad Bey	ii		Tr(?) Müs.
634. Nuri Bey	ii	iii	Tr(?) Müs.
(119) BAGDAD			
635. Hacı Ali Efendi	i		Ar. Müs. U.
636. Fuad el-Defteri Bey	ii	iii	Ar. Müs. E, İ.
637. Babanzâde İsmail Hakkı Bey	i	ii	1876/1913 K. M(avukat-gazeteci)
638. Tefvik el-Halidi Bey	iii		Ar. Müs.
639. Şevket Paşa	iii	/1916	Ar. Müs. (Bk. 623)
640. Hamdi Bey	iii		Tr(?) Müs.
641. Seyyid Muhiddin	ii		Ar. Müs.
642. Süleymanzade Murad Bey	ii	iii	Ar. Müs.
643. Sasun Hasgayı Efendi	i	ii	iii Mu. I.T. İş.
644. Cemil Sitki el-Zahavi	iii	1863/1936	Ar. Müs. İ, M (şair)
(120) KEREKÜK			
645. Mehmed Ali Bey	i	ii	iii Tr(?) Müs.
646. Bahaeddin Bey	ii		Tr(?) Müs.
647. Nâzım Bey	iii		Tr(?) Müs.
648. Abdullah Safi Efendi	ii	iii	Ar. Müs.
649. Salih Paşa	i		Ar. Müs. İ.

(121) SÜLEYMANİYE

650. Babanzade Hikmet Bey ii iii /1945 K. I T. E
 651. Hacı Said Efendi i iii Ar. I T. U.

(122) MUSUL

652. Salih Saadi Bey ii iii /1915 Ar. Müs.
 653. Hacı Emin (Yurdakul) Bey iii 1869/1944 Tr. I T. I, M (gazeteci)
 654. Hasan Faik Bey ii Ar. Müs.
 655. Mehmed Ali Fazıl Efendi i iii Ar. Müs. İ.
 656. İbrahim Fevzi Efendi ii iii Ar. Müs.
 657. Davud Yusufani Efendi i iii Ar. I. T, M (gazeteci)

(123) TRABLUSGARP

658. Ferhad Efendi i ii Ar. I.
 659. Muhtar Kabar ii Ar. Müs.
 660. Mahmud Naci Bey i ii Tr(?) Müs.
 661. Sadık Bey i Tr(?) Müs.

(124) CEBELİGARBI

662. Süleyman el-Baruni Efendi i ii Ar. Müs.
 663. Feyzullah Zübeyr Efendi ii Ar. Müs.

(125) FİZAN

664. Hacı Bey i Ar. Müs. U.
 665. Cami (Baykut) Bey i ii 1877/195 Tr. I.T.

(126) BİNGAZİ

666. Abdülkadir Paşa ii Ar(?) Müs.
 667. Ömer Mansur Paşa i ii 1878/ Tr. Müs. İ.
 668. Yusuf Şetvan Bey i ii Tr. Müs. İ.